

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРИЯ ЧРЕЗ ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

Иван Иванов, Илиан Ризов

ВЪВЕДЕНИЕ

1. ЗНАЧИМОСТ НА ПРОБЛЕМА

Интеграцията на ромите в българското общество води до множество положителни ефекти в дългосрочен план. Особено значими са икономическите ефекти. Според оценките на специалистите, общите разходи за интеграция на ромите за 10-годишния период на „включване“ са между 0.7 и 1.1 милиарда лева. [2]

В същото време, спестените социални помощи, намалената загуба на ефективност заради тях, увеличаването на положения труд и произведените доходи, по-ниската смъртност и престъпност и пр. на ромите, водят до ползи за обществото между 15 и 30 милиарда лева, или положителните ефекти от интеграцията на ромите надхвърлят разходите за нея между 20 и 30 пъти, като при това тук не се включват ефектите свързани с повишаване на образователното равнище, доколкото за тях е необходимо повече време, за да се проявят. [Пак там]

2. ЦЕЛИ И ОГРАНИЧЕНИЯ

Целите на настоящия анализ са следните:

- Да се определят стратегическите подходи и механизми за подпомагане на интеграцията на ромите в Българското общество чрез професионално образование и обучение.
- Да се определят фактори и причини за слабия достъп на ромското население до професионално образование и образователни услуги.
- Да се изясни характера на адаптацията на ромите в професионалното образование и обучение и социалната система.

Ограничения:

- Докладът не претендира за всеобхватност. Той акцентира на проблемите на огромното мнозинство роми, които са с ниско общо образование, без конкурентна квалификация и в буквалния смисъл на думата социално слаби. Той не разглежда проблемите на една малка прослойка от роми с по-високо образование и квалификация, които също срещат затруднения при реализирането си на пазара на труда.

3. АВТОРИ, СЪУЧАСТИЕ, СРОКОВЕ

В настоящия доклад са представени резултатите от работата и срещите на екипа в България.

В продължение на един месец експертният екип се среща с политически лидери и активисти от неправителствения сектор, както роми, така и не роми, с представители на централната и местна власт, с фигури, които формират общественото мнение и определят политическите решения в областта на ромските проблеми, с научни работници, журналисти, експерти в сферата на

образованието, с ръководители на проекти, както и с участници и потребители на услуги на системата на ППО.

Участниците в него посетиха София, също както и градовете Варна, Лом, Шумен и Сливен.

В написването на т. 2.4. „Опит на ЕС и практиката в развитите страни за гарантиране на включването на социално маргинализирани групи в системата на ПОО” е използван материал, предоставен от Джеймс Фриймън.

Приложение 1 съдържа списък на срещите, проведени при подготовката на доклада.

Приложение 2 съдържа кратки биографични справки на участниците в екипа.

4. МЕТОДОЛОГИЯ

4.1. ПОНЯТИЯ

Професионалното образование осигурява усвояването на общообразователния минимум за средно образование и придобиването на квалификация по професия.

Професионалното обучение осигурява придобиването на квалификация по професия или по част от професия и включва:

Начално професионално обучение - придобиване на първоначална квалификация по професия или по част от професия

Непрекъснато професионално обучение - усъвършенстване на придобитата квалификация по професия или по част от професия.

Продължаващо професионално обучение - обучение на лица над 16 години за придобиване, разширяване и усъвършенстване на професионалната квалификация с цел подобряване на пригодността за заетост, подпомагане на професионалната кариера и индивидуалното развитие.

Формално обучение – обучение, което се реализира в рамките на институциите за професионално обучение, определени в чл.18 от ЗПОО, и се характеризира с придобиването на национално признат документ за удостоверяване на придобитата квалификация.

Неформално обучение – обучение, осъществявано в рамките на всяка организирана дейност извън формалната система.

Самостоятелно учене – процес на учене (и самообучение) през целия живот на човека, посредством който се придобиват знания и умения, нагласи, интелектуални ценности от ежедневието чрез образователни въздействия и чрез източници на оръждаващата социална и материална среда, включително библиотеки и масмедии.

Учене през целия живот – процес на усвояване и придобиване на знания и умения чрез формално и неформално обучение и учене, и чрез самостоятелно учене в продължение на цялата жизнена дейност на човека. Ученето през целия живот се разглежда от позицията на обществото като един от най-важните фактори за развитие и усъвършенстване на професионалната реализация и насърчаване на активното участие на гражданите в икономическия живот. То е необходима предпоставка за свободното движение на работната сила и ръководен принцип за по-нататъшното развитие на системите за образование и обучение в България.

Ключови фигури в областта на професионалното образование и обучение (ПОО) – доставчици, работодатели, синдикати, браншови организации, търговски, индустриални или зана-

ятчийски камари, агенции по заетостта, министерства, социални партньори, регионални институции и мрежи.

Професионалното ориентиране осигурява информирането, консултирането и съветването на ученици, безработни, както и на други лица относно избора на професия и кариерно развитие.

Професионално направление е съвкупност от професии в определен в Националната отраслова класификация отрасъл на икономиката или друга сфера на обществения живот, съобразена със съответната област на образованието по Международната стандартна класификация на образованието.

Професия е вид трудова дейност, за която се организира професионално образование и обучение.

Част от професия е обособена трудова дейност в рамките на една професия, за която може да се организира професионално обучение.

Специалност е самостоятелно обособена трудова дейност в рамките на дадена професия.

Професионална квалификация е квалификация по професия или по част от професия, която включва съвкупността от професионални компетенции и необходимите за тяхното формиране общообразователни знания и умения.

Степен на професионална квалификация е обемът и съдържанието на професионалните компетенции и необходимите за тяхното формиране общообразователни знания и умения.

Професионални компетенции са качества на личността, формирани на основата на придобити знания и умения, които способстват за проявяване на инициатива, за работа в екип и за качествено упражняване на определена професия според държавните образователни изисквания за придобиване на квалификация по професия.

Правоспособност е признато притежаване на задължителен обем от професионални компетенции, което дава право за упражняване на конкретни трудови дейности.

Работно място е помещение, цех, стая, нахождение на машина, съоръжение или друго подобно териториално определено място в предприятието или извън него при дистанционна форма на работа, където работникът или служителят по указание на работодателя полага труда си в изпълнение на задълженията си по трудовото или служебното си правоотношение.

Отговорен за техническото ръководство на занаятчийско предприятие, съответно търговско предприятие или предприятие на кооперация е майстор, който ръководи производствената дейност и отговаря за осъществяването на технологичния процес, като може да не е собственик на занаятчийското предприятие.

Занаятчийска квалификация е набор от необходимите професионални, организационни, творчески и други познания и умения за упражняването на занаят.

Занаятчийско обучение е преподаване на професионалните, организационните, творческите и другите познания и умения, необходими за упражняването на занаят.

Занаят е производството на изделия или предоставянето на услуги по занаятчийски начин: работният процес не е автоматизиран във висока степен или е силно разчленен на отделни операции и за работниците е необходима занаятчийска квалификация; ръководителят на предприятието познава детайлно целия работен процес до степен, че може да го осъществи сам и работният процес е организиран така, че той може да го наблюдава и контролира пряко; броят на наемните работници в предприятието е в рамките на определения от Националната занаятчийска камара за

съответния занаят и производството е с такъв обем, че не се изисква регистрация по Закона за данък върху добавената стойност; изделията се изработват и услугите се предоставят по поръчка.

Чирази са лицата, които работят и изучават занаят в занаятчийско предприятие.

Калфи са лицата, които постоянно упражняват определен занаят в занаятчийско предприятие.

Майстор в определен занаят е лице, което притежава майсторско свидетелство, издадено от Националната занаятчийска камара.

Интеграция на ромската общност (включване) е състояние на нещата, при което тя участва в обществения и стопанския живот като че ли не е отделна общност, при гарантирани индивидуални права и защита от дискриминация. Интеграцията има различни степени.

Расова сегрегация е издаването на акт, извършването на действие или бездействие, което води до принудително разделяне, обособяване или отделяне на лице на основата на неговата раса, етническа принадлежност или цвят на кожата.

Неблагоприятно третиране е всеки акт, действие или бездействие, което пряко или непряко засяга права или законни интереси.

Пряка дискриминация е поставяне на лице на основата на увреждане в по-неблагоприятно положение в сравнение с друго лице, което е било, е или би могло да бъде поставено в сравними сходни обстоятелства.

Непряка дискриминация е поставяне на лице на основата на увреждане в по-неблагоприятно положение в сравнение с други лица чрез привидно неутрална разпоредба, критерий или практика, освен ако тази разпоредба, критерий или практика е обективно оправдан/а с оглед на законова цел, несвързана с увреждането, и средствата за постигане на целта са подходящи и не надхвърлят необходимото за постигането ѝ.

Пълнолетно лице – лице, навършило 18-годишна възраст и напълно способно чрез своите действия да придобива права и да се задължава.

Непълнолетно лице - лица от 14 до навършване на 18-годишна възраст, които извършват правни действия със съгласието на техните родители или попечители, но те могат сами да сключват обикновени дребни сделки за задоволяване на текущите им нужди и да разполагат с това, което са придобили със своя труд.

Малолетно лице - лица, които не са навършили 14-годишна възраст, и вместо които и от тяхно име правни действия извършват техните законни представители - родители или настойници.

4.2. ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ

Обект на изследването са мъже и жени от ромски произход, от различни възрастови групи: до 16 години, 16-18 г., 18-30 г. и над 30 г. и с различно образование – неграмотни, с начално и незавършено начално, с незавършено основно, с основно, със средно образование. Възрастовите периоди и вида образование са подбрани според различните възможности, които предлагат за вграждане в системата за професионалното образование и обучение (ПОО) и занаятчийското обучение (ЗО) и различните възможности за кариерно развитие.

Предмет на изследването: поради особеностите на целите на доклада, анализът се фокусира върху връзката интеграция-професия-образование.

4.3. ОСНОВНИ ТЕЗИ

Основна постановка в доклада е разбирането, че включването на ромите в стопанския живот чрез придобиването на професионална квалификация и професия чрез системата на ПОО и ЗО е водещо за цялостната им интеграция в обществото.

От своя страна, системата на ПОО е силно повлияна от процесите, които се развиват в рамките на ЕС, конкретно от създаването на единен Европейски пазар на труда и трябва да дава шанс на хората (в случай се визират специално тези от ромски произход) за реализация на него.

В Европейските страни се развиват сходни процеси в областта на ПОО и пазара на труда. В тях има и групи, които са в подобно маргинализирано състояние както ромите в България, спрямо които се прилагат мерки за стимулиране на интеграцията им в обществото. Тези мерки и практики трябва да се анализират и добрия опит да се заимства в България.

Значителна част от ромите в активна възраст нямат необходимото за пълноценна интеграция общо образование и професионална подготовка. Една от причините за това е слабият им достъп до професионално образование и обучение и образователни услуги.

Процесите на интеграция на ромите в стопанския живот на обществото се развиват при определена законодателната рамка, гарантираща от една страна защитата на индивидуалните права на ромите, а от друга регламентираща системата за ПОО и ЗО и пазара на труда. Считаме, че тя притежава необходимия потенциал и може да се използва ефективно, разкриването на възможностите за което е цел на Доклада.

4.4. КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

КРИТЕРИЙ	ПОКАЗАТЕЛ	ПРОГНОЗНИ ДЕЙНОСТИ
Когнитивен компонент на атитюда за интеграция чрез професионално образование и обучение	Познаване на възможностите за професионално образование и обучение	Информирание
	Концепция за кариера и професионално развитие	
	Познаване на професиите и занаятите и изискванията към тях	
	Познаване на законодателството в областта на труда и работната сила и правата на човека	
Емоционален компонент на атитюда за интеграция чрез професионално образование и обучение	Отношение към системата за ПОО	Мотивиране
	Отношение към образованието	
	Отношение към професията и квалификацията	
	Мотивация за интеграция и социален растеж	
	Отношение към безработицата	
	Отношение към системата за социално подпомагане	
Поведенчески компонент на атитюда за интеграция чрез професионално образование и обучение	Активност при безработица	Въвличане
	Търсене на възможности за квалификация	
	Контакти с Бюрата по труда и центрове за професионално ориентиране	
	Контакти с професионални училища и центрове	

4.5. МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Теоретично изследване на литературни данни и добри Европейски практики.

Анкета и интервю с лица, което определят държавната (правителствената) политика в областта на ПОО на централно и местно (общинско) ниво и в частния сектор.

Интервю с роми с различа възраст и общо образование.

4.6. ИЗТОЧНИЦИ НА ДАННИ

- официални статистически документи,
- резултати от публикувани изследвания,
- данни от директни полеви изследвания.

1. ОБЩО СЪСТОЯНИЕ НА ПРОБЛЕМА

1.1. ПОЛИТИКАТА НА ЕС В ОБЛАСТТА НА ПОО И ОТНОШЕНИЕ КЪМ РИСКОВИТЕ ГРУПИ НА ПАЗАРА НА ТРУДА

Етапни документи на ЕС в областта на образованието са:

- Болонската декларация за висшето образование от юни 1999 г.
- Декларацията на Лисабонският европейски съвет от март 2000 г.
- Докладът “Конкретни бъдещи цели на системите на образование и обучение”, одобрен от Стокхолмския европейски съвет през март 2001 г.
- Работната програма за продължение на Доклада, Барселона, март 2002

В тях Европейският съвет формулира целта европейското образование и обучение да стане еталон за световно качество до 2010 г. Това трябва да стане чрез

- подобряване на качеството и ефективността на системите на образование и обучение в ЕС,
- улесняване достъпа на всички до системите на образование и обучение,
- отваряне на системите на образование и обучение към широкия свят.

Конвенцията за техническо и професионално образование (Париж, 10.11.1989 г., за България от 01.10.1994 г., утвърдена с Решение на МС № 236/15.06.1994 г.) е документ, в който страната ни потвърждава готовността си да разработва политики и стратегии за техническо и професионално образование, които да осигуряват условия за придобиването на познания и умения както за младежи, така и за възрастни, необходими за тяхното икономическо и социално развитие, както и за индивидуалното и културното израстване на личността в обществото

Основният документ, свързан със системата на ПОО е Декларацията на европейските министри по професионално образование и обучение и на Европейската комисия, свикани в Копенхаген на 29 и 30 ноември 2002 г., за засилено европейско сътрудничество в областта на професионалното образование и обучение – т.н. “Копенхагенската декларация” [6].

В отговор на Барселонския мандат, Съветът на ЕС (Образование, Младеж и Култура) прие на 12 ноември 2002 г. **Резолюция за насърчаване сътрудничеството в областта на професионалното образование и обучение**. В Маастрихт, 14 декември 2004, беше прието **Комюнике за бъдещите приоритети на нарасналото европейско сътрудничество в областта на професионалното образование и обучение, (Преглед на Копенхагенската декларация)** [21]. През март 2002 г. беше приета **Рамката на европейските социални партньори за действия за развитие на компетенциите и квалификациите през целия живот**.

В тези документи се констатира, че „сътрудничеството на европейско ниво в областта на образованието и обучението започна да играе решаваща роля в създаването на бъдещото евро-

пейско общество”, и че „преходът към икономика, базирана на знанието, способна на устойчив икономически растеж с повече и по-добри работни места и по-добра социална кохезия, поставя нови предизвикателства пред развитието на човешките ресурси”.

Развитието на висококачествено професионално образование и обучение е съществена и неразделна част от тази стратегия, особено по отношение подпомагането на социалното приобщаване, кохезия, мобилност, умения за работа и конкурентноспособност.

Стратегиите за учене през целия живот и мобилност са от основно значение за подпомагане възможностите за заетост, активното гражданско съзнание, социалното приобщаване и личностно развитие.

Освен това, трябва да се въведат инструменти за осигуряване на прозрачност на дипломите и квалификациите, включително насърчаване на действия подобни на Болонския процес, но адаптирани към професионалното образование и обучение.

Социалните партньори играят задължителна роля в процеса на развитие, утвърждаване и признаване на професионалните компетенции и квалификации на всички нива и са партньори в насърчаването на сътрудничеството в тази област.

Сред основните приоритети са посочени: прозрачност, информиране и ориентиране особено по отношение на въпросите свързани с достъпа до учене, професионално образование и обучение; признаване на компетенциите и квалификациите между различните държави и различните нива; осигуряване на качество чрез отделяне на внимание на нуждите от учене на учителите и обучаващите във всички форми на професионалното образование и обучение.

Най-важният документ, в който се формулират приоритетите на системата на ПОО, свързани с рисковите групи на пазара на труда (сред тях и значителна част от ромското население) е **Комюникето за бъдещите приоритети на нарасналото европейско сътрудничество в областта на професионалното образование и обучение от Маастрихт**. В него се прави преглед на Копенхагенската декларация, като се подчертава, че необходимите реформи и инвестиции трябва да се фокусират основно върху: имиджа и атрактивността на предлаганите възможности за професионално развитие, както за работодателите, така и за отделните индивиди; постигане високи нива на качество и иновации в системите на ПОО, за да има полза за всички учещи се; обвързване на ПОО с потребностите на пазара на труда и икономиката, базира на знанието, за постигане на висококвалифицирана работна сила, и особено, поради силното влияние на демографските промени, повишаване и развиване на компетенциите на по-възрастните работници; потребностите на нискоквалифицираните (около 80 милиона човека на възраст между 25-64 години в ЕС) и хората в неравностойно положение, с цел постигане на социално единство и нарастване участието на пазара на труда.

Приоритетите засягат използването на Европейския социален фонд и на Европейския фонд за регионално развитие за подпомагане развитието на ПОО за посрещане нуждите на малките и средни предприятия, за иновативната реформа в системите на ПОО и свързаните с това предизвикателства, предоставяне на младите хора на ключови компетенции, изискващи се през целия живот, и възстановяване и осъвременяване на уменията на по-възрастното население; бъдещо развитие на системите на ПОО за посрещане нуждите на рисовите групи на пазара на труда и постигане на социално единство, особено на ранно напускащите училище, нискоквалифицираните, емигрантите, хората с увреждания и безработните лица. Това трябва да се осъществи на базата

чрез комбинация от целеви инвестиции, оценка на приоритетното учене и целевото обучение, и осигуряването на възможности за учене. развиване и прилагане на подходи за отворено учене, позволяващо на хората да определят индивидуалното си професионално развитие, съпроводено от подходящо ориентиране и консултиране.

Отвореното учене трябва да бъде съпроводено от създаване на гъвкави и отворени рамки на ПОО, с цел премахване на бариерите между ПОО и общото образование, и засилване връзката между началното и продължаващото обучение и висшето образование.

В допълнение, трябва да бъдат предприети действия за интегриране на мобилност в началното и продължаващото обучение. нарастване приложимостта и качеството на ПОО, чрез включване на всички ключови фигури в процесите на национално, регионално и местно равнище, особено по отношение на осигуряването на качество.

За постигане на този ефект, трябва да се насърчат институциите в областта на ПОО да участват в подходящо партньорство. Особено важно е да се отдели повече внимание на ранното определяне на нуждите от умения и планирането на услугите за ПОО, като ключовите фигури, включително социалните партньори, ще играят основна роля в този процес.[21]

В Работния документ на Комисията към Европейска квалификационна рамка за учене през целия живот SEC(2005) 957 се очертават главните характеристики на бъдещата Европейска квалификационна рамка – (ЕКР). Централно място има наборът от общи препоръчителни точки, отнасящи се до резултатите от ученето, поместени в структура от 8 степени. Тези препоръчителни нива се поддържат от редица средства и инструменти, отнасящи се до индивидуалните нужди на гражданите (една интегрирана европейска система за трансфер и натрупване на кредити за учене през целия живот). ЕКР включва също редица общи принципи и процедури, осигуряващи насоки за сътрудничество между заинтересованите страни на различни равнища, съсредоточавайки се върху осигуряване на качеството, валидирането, ориентирането и ключовите компетенции. [43]

Фундаментално място в тази обща политика на ЕС има Европейската система за натрупване и трансфер на кредити в областта на ППО (ECVET) [61].

1.2. ПАЗАР НА ТРУДА, ПРОФЕСИИ, ОБРАЗОВАНИЕ

В условията на пазарната икономика е изключително актуален въпросът за релевантността на пазара на кадри и тяхната подготовка. Основен източник за подготовка на кадри е системата на професионално образование и обучение и на занаятчийското обучение.

През периода 2002-2006 г. българската икономика се развива с високи темпове. Брутният вътрешен продукт (БВП) отбеляза ръст от над 4% годишно. Най-динамично развиващите се отрасли са преработващата промишленост и секторът на услугите.

В същото време ситуацията на пазара на труда е твърде неблагоприятна.

По данни от Доклада за напредъка на Р България по изпълнение на препоръките по Съвместния доклад за оценка на приоритетите в политиката по заетостта на България, през 2003 г. коефициентът на икономическа активност на лицата на възраст 15-64 г. е средно 60.9%. През 2002 г. неговата стойност е била 61.9 %. [9] По други данни, коефициентът на заетост в България през 2003 г. е бил 52.5%, а през 2005 г. за лицата на възраст 15-64 години - 55.8 %. За страните от ЕС този коефициент е средно 62.9%. [7]

Основните характеристики на **заетите лица** са както следва:

Намаление на икономическата активност се наблюдава при двата пола, но като цяло преобладава относителният дял на мъжете. Равнището на заетост при мъжете е около 44%, докато при жените то е около 36%. По-ниският коефициент на заетост при жените се обуславя от една страна от по-слабата им икономическа активност и поради оформилите се предпочитания на работодателите да наемат мъже. [23]

Наблюдава се намаление в броя на населението и работната сила във възрастовата група 15-64 г. Най-висок е дялът на заетите от 35-44 г. (28.2%) и заетите от 45-54 г. (27.2%), а най-нисък - на лицата от 15 до 24 г. (7.8%) и над 65 г. (1.8%). Намаление на икономическата активност се наблюдава при всички възрастови групи, с изключение на групата 55-64 г.

Не се наблюдават съществени промени в равнището на образование на работната сила. Лицата с висше образование са около 25, със средно образование са около 55% (в т.ч.: средно специално - 22%, средно професионално-техническо - 18%, средно гимназиално - 15%), а с основно и по-ниско образование са около 20%. [9] Близки данни се привеждат и в други източници. [42]

По професионална структура преобладават квалифицираните производствени работници – около 15% и операторите на съоръжения, машини и транспортни средства – около 15%. Най-нисък е броят и дялът на помощния персонал – около 7% и на производителите в селското, горското и рибното стопанство – също около 7%. [42]

Заетите в частния сектор доминират. Те са около $\frac{3}{4}$ от общия брой.

Най-голям е броят на заетите лица в сектор *“Услуги”* (над 55 % от общия брой заети), в сектор *“Индустрия”* (над 30 %), в *“Селско и горско стопанство”* (10%). [42]

С най-ниско равнище на заетост е Северозападният район около 35%, а с най-високо Югозападният - 47 %. По отношение равнището на показателя по области на последно място са областите Търговище и Враца с 35% и Видин с 31 %. С най-високо равнище на заетост са областите Благоевград и София (49 %). [9][7]

По-висок е коефициентът на заетост на населението в градовете – 44,9% срещу 28,8% в селата. Тенденцията се обуславя от характера на заетостта в селата – преимуществено в селскостопански дейности със сезонен характер и преобладаване на население от високите възрастови групи. [23]

През последните години в България се наблюдава значителна динамика в сферата на **безработицата**, следствие на провежданата структурна реформа, закриване на неефективни производства и дейности.

Според данни на НСЗ равнището на безработицата за 2000 г. е 18.1%, с 4.4 пункта по-високо от това, отчетено през предходната година. Според Наблюденията на работната сила от месец декември 2000 г. равнището на безработицата в България е 16.4%, при средно за Европейския съюз 8.1%, като минималната стойност е 2.1% (Люксембург), а максималната 13.7% (Испания). [10]

През 2003 г. нивото е 13.7%. Намалява абсолютният брой и относителният дял на безработните с работническа професия в общата съвкупност на безработните. (116 008, с 22.5% по-малко в сравнение с 2002 г.). Относителният им дял от общия брой на безработните е 22.0% или с 0.8 пункта по-малко спрямо 2002 г. [9]

Безработицата в 2006 г. е вече 8,7%. Очаква се скоро да падне до 6-6,5%, което е абсолютният минимум за България, тъй като тези 6% практически нямат никакво образование. [5]

Безработицата в България по своя характер е структурна, породена преди всичко от несъответствията между професионално-квалификационните характеристики на работната сила и потребностите на пазара на труда и особено по отношение на новите технологични и професионални изисквания на създаваните работни места. [42] [23]

Равнището на безработица е по-високо в селата – 19,9%, което се обуславя, от една страна, от характера на заетостта там – предимно в селското стопанство и други дейности със сезонен характер, и от друга – от по-ниското образование на живущите в селата, за които като цяло е характерно по-високо равнище на безработица. По-добрата образователна структура на живеещите в градовете, като и по-големите възможности за заетост там обуславят и по-ниското равнище на безработица – 16,9%. [42]

Налице са съществени различия в равнището на безработица в регионален аспект, които се определят от развитието на регионалните икономики, процесите на реструктуриране и възможностите за развитие на малкия и средния бизнес в съответните региони. [23]

Най-високо е равнището на безработица към 2003 г. в Северозападния регион (28,3%), а с най-ниско равнище на безработица е Югозападният регион (13,1%). [42]

Най-ниско е равнището на безработица в областите Пловдив, София, София (столица) и Стара Загора – между 6 и 8, 7%. Над 20% е равнището на безработица в десет области, като най-високо е в Монтана (28,9%), Добрич (26,7%) и Смолян (25,4%). [23]

Съществени различия в равнището на безработица за двата пола няма – 18, 3% за мъжете и 16, 9% за жените през юни 2002 г. [42]

Като цяло (2003), равнището на безработица за възрастовата група 15-64 при мъжете се запазва по-високо от това при жените (14% срещу 13%); за възрастта между 15 и 24 г. е около 31 към 24%; във възрастовата група 25-34 г. – около 19% спрямо 14%. [9]

Сериозен проблем е младежката безработица. По данни от 2002 г. безработните младежи на възраст 15-24 години са 20,0% от всички безработни лица. Равнището на младежка безработица (34,7%) е около два пъти по-високо от равнището на безработица за страната като цяло (17,6%) и доста по-високо от равнищата на безработица за останалите възрастови групи, които са съответно: 18,4% за населението на възраст 25-34 г., 15,1% за 35-44 годишните, 14,6% за 45-54 годишните, 14,5% за 55-64 годишните и 5,2% за населението на 65 и повече години. [42]

В преобладаващата част от областите младежката безработица (15-24 години) е по-висока или близка до средната стойност за същата група. Най-висока е в Ямбол (54,1%), Търговище (53,1%), Шумен (52,9%), Русе (49,7%) и Кюстендил (48,8%), а най-ниска – в София (9,5%), Габрово (16,4%) и София (19,4%). Областите с най-висок дял продължително безработни лица са Монтана (80,8%), Видин (77,8%) и Търговище (73,1%), а с най-нисък – Кърджали (38,2%), Видин (42,3%), Варна (45,4%) и Ловеч (48,4%). [23]

Отличителна черта на безработицата в България е високият относителен дял на продължително безработните лица (една и повече години) – 65,3% през 2002 г. Най-засегнати от дългосрочна безработица са лицата с най-ниска степен на образование – 40,2% от дълготрайно безработните са с основно и по-ниско образование.

По местоживееене делът на продължително безработните е по-голям за селското население – 62,6%, срещу 58,3% за градското население. Групата на 25-34 годишните е най-засегната от продължителна безработица – 27,4% от общия брой на продължително безработните лица.

От цялата съвкупност на безработните млади хора на възраст 15-24 години 49,8% са безработни за период една и повече години. [23]

Равнището на безработица е най-ниско за лицата с по-висока степен на образование и най-високо за лицата с най-ниска степен на образование. [42]

Образователното равнище и притежаваната квалификация на работната сила са критерии за конкурентноспособност на трудовия пазар и индикатор за качество. Поради това безработицата засяга в много по-голяма степен хората с ниско равнище на образование и квалификация. Над 40 % от дългосрочно безработните през 2003 г. са без или с ниска степен на квалификация. За останалата част, както и за много от заетите, сериозен проблем е деквалификацията, особено при високите възрастови групи. [30] През 2003 г. спрямо 2002 г. равнището на безработица сред лицата с висше образование е 6.8% (с 1.5 пункта по-малко), а това сред лицата със средно образование (вкл. средно специално и средно професионално) е 12.6% (с 4.5 пункта по-малко) и 24.4% за тези с основно и по-ниско образование (с 5.9 пункта по-малко). [9]

1.3. ЗАЩИТА НА ПРАВАТА НА МАЛЦИНСТВАТА В ОБЛАСТТА НА ПОО И ПАЗАРА НА ТРУДА

В редица документи, част от законовата рамка на ПОО се третира въпросите за правата и възможностите на малцинствените групи за достъп до ПОО и съответно до пазара на труда, както и мерките срещу възможни прояви на нетолерантност и дискриминация спрямо тях.

В **Рамковата конвенция за защита на националните малцинства** [44], в Член 12, ал. 3. се посочва, че Страните се задължават да утвърждават равни възможности за достъп до образование на всички степени за лицата, принадлежащи към национални малцинства.

За тази цел, според Член 13, в рамките на образователните системи се дава правото на лица от национални малцинства да създават и управляват свои собствени частни учебни заведения за образование и професионално обучение, като упражняването на това право не предполага каквото и да е финансово задължение за страните.

В Член 14, ал. 2. се изисква в области, населени традиционно или в значителна степен с лица, принадлежащи към национални малцинства, ако съществува достатъчна потребност, ... в рамките на своите образователни системи, да осигурят възможност лицата, принадлежащи към тези малцинства, да изучават езика на малцинството или да бъдат обучавани на този език, без това да накарнява изучаването на официалния език или преподаването на този език.

В **Конвенцията за правата на детето** [22], в Член 28, ал. 1, се изисква насърчаване развитието на различни форми на средно образование, включително общо и професионално образование, като ги направят достъпни и на разположение за всяко дете, и вземат подходящи мерки, като въвеждане на безплатно образование и предоставяне на финансова помощ в случай на необходимост; да направят образователната информация и тази за професионално обучение и ориентация налична и достъпна за всички деца.

В Член 32 се дефинира правото на детето да бъде защитено от икономическа експлоатация и от извършване на каквато и да е работа, която крие опасност или може да попречи на образованието на детето или да навреди на здравето или на физическото, умственото, духовното, моралното или социалното развитие на детето. Това става чрез редица мерки, най-важните от които са

установяване на минимална възраст или минимални възрасти за започване на работа; подходящо регулиране на часовете и условията на работа.

Чл. 58 от **Закона за закрила при безработица и насърчаване на заетостта** създава също предпоставки за осигуряване на професионална подготовка на лица от неравностойно поставени на пазара на труда групи от населението.

С приемането на **Закона за закрила на детето** се създава нормативна база за гарантиране правата на детето, заложен в Конвенцията на ООН за защита правата на детето.

В **Закона за лицата и семейството** [14] се дефинират понятията малолетни (до 14 г.), непълнолетни (14-18 г.) и пълнолетни (над 18 г.) лица. Вместо малолетните и от тяхно име правни действия извършват техните законни представители - родители или настойници, а непълнолетните извършват правни действия със съгласието на техните родители или попечители, но могат сами да сключват обикновени дребни сделки за задоволяване на текущите им нужди и да разполагат с това, което са придобили със своя труд.

В **Закона за защита от дискриминация** [12] се разглеждат всички случаи на пряка (Чл. 4, ал. 1) и непряка (Чл. 4, ал. 2) дискриминация.

Според Чл. 26, лицата имат право на равни условия на достъп до професия или дейност, възможност за упражняването им и на развитието им в тях.

В Чл. 7. се дефинира кое не представлява дискриминация. Във връзка с темата, това не е определянето на изисквания за минимална и максимална възраст, минимален професионален опит или стаж при наемане на работа или при предоставяне на определени преимущества, свързани с работата, при условие че това е обективно оправдано за постигане на законна цел и средствата за постигането ѝ не надвишават необходимото; различното третиране на лица с увреждания при провеждане на обучение и придобиване на образование за задоволяване на специфични образователни потребности с цел изравняване на възможностите им; определянето на изисквания за минимална и максимална възраст за достъп до обучение и образование, при условие че това е обективно оправдано за постигане на законна цел с оглед естеството на обучението или образованието, или условията, при които то се осъществява, и средствата за постигането на тази цел не надвишават необходимото; мерките в областта на образованието и обучението за осигуряване на балансирано участие на жените и мъжете, доколкото и докато тези мерки са необходими; мерките в областта на образованието и обучението за осигуряване на участието на лица, принадлежащи към етнически малцинства, доколкото и докато тези мерки са необходими.

Задължението на работодателя да предоставя на работниците и служителите равни възможности за професионално обучение и повишаване на професионалната квалификация и преквалификация, както и за професионално израстване и израстване в длъжност или ранг, като прилага еднакви критерии при оценка на дейността им е определено в Чл. 15. Същото, по отношение на териториалните поделения на Агенцията е указано в Чл. 25.

Раздел II на Закона е посветен на защитата при упражняване правото на образование и обучение. Особено значение има Чл. 35., който изисква лицата, осъществяващи обучение и възпитание да предоставят информация и да прилагат методи на обучение и възпитание по начин, насочен към преодоляване на стереотипи за ролята на жената и мъжа, както и към преодоляване на отрицателните стереотипи към лицата, принадлежащи към расови, етнически и религиозни групи,

както и по отношение на лицата с увреждания, във всички сфери на обществения и семейния живот,

В Чл. 36. се посочва, че синдикалните, съсловните и другите професионални организации и организациите на работодатели не могат да поставят изисквания за записване, членуване и участие в дейността им, освен изискванията за образование в случаите на съсловни и професионални организации.

В **Закона за интеграция на хората с увреждания** [13] на въпросите на образованието и професионална подготовка е посветен Втори раздел. В него детайлно се разглежда организацията на интегрираното обучение на децата с увреждания

Професионалната подготовка на децата с увреждания е регламентирана като задължение на МОН в Чл. 17. т. 5. Същото по отношение на лицата, получили увреждане след 16-годишна възраст е фиксирано в Чл. 19.

Чл. 21. урежда професионалното обучение на хората с увреждания. То се осъществява от: Агенцията по заетостта; работодателите или органите по назначаване; физическите лица, регистрирани по Търговския закон, и юридическите лица, които предоставят социални услуги за хора с увреждания; специализираните предприятия и кооперации.

Възможностите за общо и професионално образование на деца, които нямат подходящи условия за живот в семейството или са лишени от родителски грижи и надзор, или са извършили или съществуват предпоставки за извършване на противообществени прояви се третират в **Правилника на домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа** [39], **Правилника за социално-педагогическите интернати** [38] и **Правилника за възпитателните училища-интернати** [35]. В тях се защитава правото на всяко дете за завършване на основно и/или образование и придобиване на професионална квалификация по учебни планове за образование или за професионално обучение, съобразени с условията в тези заведения.

За тази категория деца е предназначена Националната програма за социална интеграция и професионална реализация на младежите – възпитаници на домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа, в България [29] Сред програмните задачи са разработването на комплекс от мерки за професионално ориентиране, консултиране и информиране и подпомагане при избор на подходяща професия на младежите от домовете; посредничеството за осигуряване на заетост, съобразно индивидуалната подготовка и възможностите на младежите от домовете и осигуряването на необходима допълнителна професионална квалификация на младежите от домовете, съобразно тяхното индивидуално равнище и потребностите на пазара на труда

През 2006 г. беше приет **Правилник за устройството, дейността и организацията на работа на Центъра за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства**. [40] Центърът разработва, финансира и подкрепя проекти, които имат за цел насърчаване на равния достъп до качествено образование и подобряване на резултатите от възпитанието и обучението на децата и учениците от етническите малцинства в България. (Чл. 3)

Равен достъп до качествено образование се осигурява чрез съвместно обучение и възпитание на деца и ученици с различен етнически произход в населените места, в които има предпоставки за това, и чрез осигуряване на допълнителна учебно-възпитателна работа с ученици, които имат пропуски в обучението; дейности за връщане на отпадналите ученици в училище и подобряване на образователните им резултати; провеждане на квалификационни дейности за учителите;

подготовка на родителите за осъществяване на образователната интеграция на децата и учениците и др. (Чл. 5-6).

В Третия доклад за България пред Европейската комисия относно расизма и нетолерантността (2004) се отбелязва, че съществуват множество проблеми, с които се сблъскват ромите в България. Установява се, че не само няма напредък, но дори има влошаване на ситуацията: ромите са отхвърлени от обществото; слаб или никакъв достъп до основни комунални блага; нарастващо напрежение между ромското население и властите и мнозинството от населението; множество случаи на сегрегация, расизъм и нетолерантност. [62]

В областта на трудовата заетост: нивото на безработица сред ромите е много високо, значително над средното, като в някои населени с роми региони достига до 90 % или повече. Повсеместни трудности в намирането на работа, поради лошо образование и липса на достатъчни професионални умения; в същото време случаи на отказ на работа при наличие на необходимото образование, поради етническия произход.

Министерството на труда формира схеми за обучение, позволяващи на хората, които са били продължително време изключени от трудовия пазар, да си намерят работа; тези мерки са от полза на ромите, дори и когато не са насочени директно към тях. [62]

В Националния план за действие „Десетилетие на ромското включване 2005-2015“ [32] се предвиждат конкретни мерки за създаване на предпоставки за успешна социализация на ромските деца, ученици и младежи (Приоритет 1 «Образование», Цел №3), като акцентът е върху прибирането и задържането на отпаднали от образователната система ученици (Цел №3.1).

Особено внимание се отделя на професионалната реализация и социалната интеграция на ромски младежи (Цел №3.2), като за тях трябва да се разработят и въведат в професионалните училища програми “Втори шанс” за професионално обучение и образование (Цел №3.2.1).

В Приоритет 4 „Заетост” се предвиждат множество мерки:

1. Повишаване конкурентноспособността на ромите на пазара на труда

1. 1. Повишаване на пригодността за заетост и квалификацията на безработни роми

1.1.1. Организиране на обучителни курсове за безработни лица:

- мотивация за активно търсене на работа: в краткосрочен план (2005-2007) - 3 000; в средносрочен план (2005-2010) – 5 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) - 8 000.
- професионална ориентация: в краткосрочен план (2005-2007) - 3 000; в средносрочен план (2005-2010) – 4 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) - 6000.
- грамотност: в краткосрочен план (2005-2007) - 1 000; в средносрочен план (2005-2010) – 2 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) - 3 000.
- професионална квалификация: в краткосрочен план (2005-2007) - 4 000; в средносрочен план (2005-2010) – 6 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) – 10 000.

1.1.2. Провеждане на курсове за професионално обучение на роми в строителни специалности - 1000 безработни

1.2. Осигуряване на заетост на ромите, търсещи работа

1.2.1. Насърчаване на заетостта чрез програми и мерки по реда на ЗНЗ в рамките на годишните програми за обучение по Националния план за действие по заетостта (НПДЗ) и други планове. Броя лица: в краткосрочен план (2005-2007) - 15 000; в средносрочен план (2005-2010) – 25 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) – 35 000.

1.3. Създаване на условия за запазване на заетостта на работещи и кариерно развитие

1.3.1. Насърчаване на работодателите за повишаване на квалификационното равнище на работната сила. (в рамките на годишните програми за обучение по НПДЗ и други планове). Брой заети, включени в квалификационно обучение: в краткосрочен план (2005-2007) - 3 000; в средносрочен план (2005-2010) – 4 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) – 6 000.

2. Насърчаване на предприемачеството, стартиране и управление на собствен бизнес

2.1. Повишаване на предприемаческата култура на ромите.

2.1.1. Организиране на мотивационни курсове. (в рамките на годишните програми за обучение по НПДЗ и други планове). Брой лица преминали мотивационен курс: в краткосрочен план (2005-2007) - 1 000; в средносрочен план (2005-2010) – 2 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) – 5 000.

2.2. Подкрепа за започване на собствен бизнес.

2.2.1. Обучение по управление на собствен бизнес. Брой хора: в краткосрочен план (2005-2007) - 1 000; в средносрочен план (2005-2010) – 2 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) – 5 000.

2.2.2. Провеждане на бизнес-обучение и създаване на възможности за стартиране на собствен бизнес в рамките на компонент “Подкрепа на бизнеса” по проект “Урбанизация и социално развитие на райони с преобладаващо малцинствено население”

2.2.3. Изготвяне на съвместна програма на ОД “Земеделие и гори” и второстепенните разпоредители за консултантски услуги по фамилен бизнес

2.2.4. Изготвяне на общинско и областно ниво на списъци на роми, които искат да бъдат оземлени и са готови да изпълняват произтичащи от това изисквания и безвъзмездно отдаване под наем на земи

2.2.5. Създаване на експериментални, пилотни ромски земеделски кооперации и сдружения

2.2.6. Създаване на малки семейни ферми

2.3. Развиване на традиционни ромски занаяти. Разработване на специализирани програми. Брой хора: в краткосрочен план (2005-2007) - 500; в средносрочен план (2005-2010) – 1 000; в дългосрочен план (2005 – 2014) – 1 500.

3. Изграждане на капацитет за насърчаване на трудовата заетост на ромите.

3.1. Подобряването на услугите, предлагани от институциите, за хората търсещи работа и работодателите да ги наемат.

3.1.1. Провеждане на курсове за обучение на служителите в бюрата по труда за придобиване на специфични умения за работа с представители на ромското население и други етнически малцинства.

3.1.2. Назначаване на представители на ромската общност в структурите на АЗ в области, с преобладаващо ромско население.

За премахване на риска от социалната изолация на ромите и решаване на проблемите за тяхната заетост правителството актуализира **Рамкова програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество**. Програмата извежда елиминирането на дискриминацията на пазара на труда спрямо ромите като един от основните политически приоритети на българското правителство.

В Националната програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка (2006 – 2015 г.) [31] на образованието на малцинствата и специално на ромските деца се отделя особено внимание.

Сред основните проблеми на училищното образование се сочат:

- Тревожно високият процент на децата в задължителна училищна възраст, които или не са обхванати от системата на образование, или впоследствие отпадат от нея, като най-голям е относителният дял на децата-роми. Последицата е създаване на големи диспропорции в степента на образованост, в резултат на което относително компактни групи остават в периферията на обществения живот и са допълнително затруднени в интеграцията си.
- Неоптимизирана училищна мрежа, която не отразява нуждите на пазара на труда в съответния регион, обучават специалисти по професии и профили, които не осигуряват възможност за социална реализация.
- Централизираният управленски подход не дава възможност за провеждане на регионална образователна политика, която да отчита демографските, социално-икономическите и други характеристики на всеки регион, на отделната община.

Сред основните цели на образователната политика в България, които следват тези на ЕС и ООН са равен достъп до образование и качествено образование. Особени грижи се предвиждат за децата, които нямат равен старт (деца, недостатъчно добре владеещи български език, деца със специални образователни потребности, деца от социално слаби семейства и др.).

Предвиждат се специални мерки за намаляване на броя на необхванатите и отпадащите ученици в задължителна училищна възраст, повечето от които са роми.

Едновременно с мерките за задържане на децата в задължителна училищна възраст се предвижда да бъде разработена и система от мерки за реинтегриране на вече отпадналите от училище деца – адаптиране на учебните програми, алтернативни форми на обучение, стартиране на пилотни училища „Втори шанс

Промяна предстои в образователната структура. След завършен V, VI или VII клас за ученици, които срещат трудности при усвояване на учебното съдържание и/или са застрашени от отпадане, следва да се осигури възможност за обучение по професия в професионални паралелки за придобиване на I степен на професионална квалификация.

При завършване на Първия гимназиален етап (VIII–X клас) учениците ще завършват задължително образование и ще могат да продължат обучението си в следващия образователен етап в същото или в друго училище или да напуснат системата на образование и да се реализират на пазара на труда. В рамките на първия гимназиален етап учениците ще могат да придобият и първа степен на професионална квалификация, за която да получат съответно свидетелство. За учениците, които напускат системата след X клас в общообразователно училище, се предвижда разработването на краткосрочни модули за подготовка за придобиване на професия.

Втори гимназиален етап (XI – XII клас) – учениците ще надграждат и профилират знанията и уменията си и ще могат да се подготвят за обучението си във висше училище. В рамките на втория гимназиален етап учениците ще могат да придобият и втора или трета степен на професионална квалификация.

Програмата предвижда възможности за по-бързо адаптиране на професионалното образование към динамиката на пазара на труда. Трябва да се осъвременявани на професионалното образование и на професионалното ориентиране.

Предстои оптимизиране на училищната мрежа с оглед изискванията на пазара на труда и социално-икономическите характеристики на региона. С оглед постигане на тези цели е необходимо да се предостави правомощие на местните власти да определят не само броя на общообразователните и профилираните училища, но и броя и видовете професионални училища на територията на съответната община.

Предстои по-решителна децентрализация на управлението на системата по линията на финансовата децентрализация и контрол от страна на обществото върху управлението на училището.

В Националната стратегия за продължаващото професионално обучение за периода 2005-2010 година [30] няма отделен параграф за образованието на децата от малцинствата и специално на ромите, но редица дейности по отделните приоритети имат пряко отношение към тях.

С цел усъвършенстване условията за достъп до продължаващото професионално обучение се предвижда: наблюдение и анализиране на тенденциите, свързани с участието на хората над 16 г. в процеса на продължаващото професионално обучение; създаване на информационна система за търсене и предлагане на продължаващо професионално обучение; усъвършенстване на нормативната уредба относно условията за достъп до продължаващо професионално обучение; активизиране на обществената среда за учене през целия живот; разработване и прилагане на програма, отнасяща се до мотивация за включване в продължаващо професионално обучение със специален акцент върху неравностойните групи на пазара на труда и др.

За постигане ефективност на взаимодействието и координацията на институциите, ангажирани с продължаващото професионално обучение се предвижда: координиране на сътрудничеството между институциите и социалните партньори по политиките в областта на продължаващото професионално обучение; усъвършенстване на нормативната уредба за определяне отговорностите на институциите, ангажирани с продължаващо професионално обучение; разширяване обхвата на колективното договаряне по обучението с оглед подобряване на адаптивността на предприятията и на тяхната работна сила към пазара на труда и др.

За осигуряване на високо качество на продължаващото професионално обучение се предвижда: подобряване квалификацията на преподавателския персонал; подобряване капацитета на доставчиците на продължаващо професионално обучение; постигане на висока култура на ученето чрез информиране, консултиране и ориентиране и др.

За повишаване на инвестициите в продължаващото професионално обучение се предвижда: въвеждане на нови мерки и данъчни стимули за насърчаване на работодателите да повишават квалификацията на работниците и служителите си; въвеждане на ефективни мерки за насърчаване на безработни за участие в продължаващо професионално обучение с отчитане спецификата на регионите със структурна безработица, селските региони и рисковите групи; въвеждане на нови мерки и поощрения за насърчаване на отделния човек за участие в продължаващо професионално обучение и др.

За научното осигуряване на продължаващото професионално обучение се предвижда: методическо подпомагане на педагогическия персонал за провеждане на обучение на лица над 16 години; събиране, популяризиране и внедряване на добри практики в областта на продължаващото професионално обучение и др.

Разработени са и се реализират конкретни проекти, насочени към лица от малцинствени групи. Сред тях можем да посочим:

„Урбанизация и социално развитие на райони с преобладаващо малцинствено население” - за подобряване условията на живот на етническите малцинствени групи посредством подобрения в обществената инфраструктура; социална и стопанска интеграция на етническите малцинствени групи чрез активни политики на пазара на труда; насърчаване на добрите междуетнически взаимоотношения при запазване идентичността на етническите малцинствени групи посредством изграждането на обществена социална инфраструктура; осъществяване на част от Рамковата програма за равноправната интеграция на лицата от ромски произход;

Национална програма „От социални помощи към осигуряване на заетост”.

Проект „Социална интеграция” (ФАР 2001) – основната цел е улесняване на социалната и икономическата интеграция на роми, други етнически малцинства, лица с увреждания и други групи в неравностойно положение на пазара на труда. Развитие на мерки за обучение, заетост и предприемачество, с оглед повишаване на грамотността и подобряване на компетенциите на целевите групи;

Програми за ограмотяване, квалификация и заетост – целят повишаване на образователното и квалификационното равнище на безработни лица от неграмотни и малограмотни етнически групи и осигуряване на заетост. [9]

1.4. ДЕМОГРАФСКИ ИЗМЕРЕНИЯ. ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПЕРИОДА 2006-2015

Българското общество е мултиетническо. Според преброяването на населението от 2001 г., населението на България е 7 973 673, като около 4.6 % (358 815) се идентифицират като роми и 9.5 % (757 499) – като турци. Според различни оценки, обаче, реалното число на ромите (включително тези, идентифициращи се като българи, турци и румънци) е между 700 и 800 000. [60] [19]

След 1989 г. се ускоряват процесите, свързани с намаляването и застаряването на населението. За последните петнадесет години населението на страната като цяло е намаляло с повече от 1,2 млн. души. Намаляването на броя на населението в страната е резултат както от баланса между раждаемост и смъртност, така и от баланса между заселвания и изселвания от страната. [7] Влошаването на възрастовата структура на населението рефлектира върху: размера и качеството на трудовите ресурси; социално-осигурителната система; системата за социално подпомагане; здравеопазването.

Към края на 2003 г., населението на България е 7 801 хиляди души. За една година в резултат на по-големия брой умиралия, отколкото раждания населението е намаляло с 44 568 души или с 0.6%. В края на 2005 г. постоянното население на България е 7 718 750 души, от които на възраст между 18 и 35 г. са 2 млн.. Преобладаващата част от тях спада към т.нар. градско население (около 69%). Само 1/3 от младите хора в страна живеят в селски райони. [7] [23] [42]

Концентрацията на ромите в различните райони на страната е различно. Най-високо е в Сливен - 13.5 %, Монтана – 10,7%, Добрич – 9%, Шумен - 8,1 %, Стара Загора - 7.2 %, Пазарджик - 7.0 %, Хасково - 5.9 %, София - 5,8 %, Враца – 5,2%, Бургас – 5.2%, Русе - 4,2 %, Благоевград - 4,2 %, Пловдив - 3.9 %. Около половината от ромите живеят трайно на село, а в града в обособени квартали, придобиващи облика на гета. [60]

Демографските прогнози сочат, че в периода 2007-2020 г. се очаква тенденция на плавно увеличаване на тоталния коефициент на плодовитост. Отчасти това ще е резултат от компенсаторното поведение на жените, които са отлагали раждането на дете в предходното десетилетие, и в края на прогнозния период се очаква плодовитостта на жените да си възстанови равнището от началото на 90-те години (1.5 деца на жена в плодovитa възраст). [7]

Делът на населението в трудоспособна възраст ще продължава да нараства до 2010 г., това се дължи на многобройните следвоенни поколения. През 2020 г. се очаква бърз спад на населението в трудоспособна възраст, тогава делът му ще бъде на равнището от 2002 г. Причината за това е изчерпване на поколенческият ефект. Коефициентът на възрастова зависимост (население на възраст под 15 години и над 65 към населението между 15 и 64 години) за 2004 г. е 44.9%. Това поколенческо отношение ще се влоши за по-малко от 20 години и се очаква в края на прогнозирания период да достигне до 67%.

Изключително неблагоприятна тенденция се очертава в изместването на коефициента на демографско заместване (отношение на населението на възраст 15-19 години към това на възраст 60-65 години), който характеризира възпроизводството на трудоспособното население. След 2006 г. се предвижда невъзможност да се осигури дори простото възпроизводство на трудоспособен потенциал, което ще даде неблагоприятно отражение върху икономическия растеж на страната. Това е особено остър проблем за българското село. [Пак там]

Прогнозите за ромския етнос са средногодишна раждаемост от 8 000 деца, а около 5 600 души да излизат от трудоспособна възраст в ромската общност.

Ромите в трудоспособна възраст се оценяват на около 225 000 души, след 25 години при горните допускания тя ще достигне 265 000 души. [2]

1.5. ОБРАЗОВАНИЕ И КВАЛИФИКАЦИЯ НА РОМИТЕ

В сравнение със страните членки на ЕС българското население има благоприятна образователна структура. По данни от преброяването през 2001 г., 11.6% са лицата у нас с висше образование като техният дял непрекъснато се повишава. 27.4% от българското население е с основно и по-ниско образование при 39% средно за страните в ЕС. [7]

Обхватът на децата във възрастовата група 5-14 г. е близък до средния за Европейския съюз (99,2%), но във възрастовата група 15-19 години нетният коефициент на записване (70,5%) е доста по-нисък от този за Европейския съюз (81,3%). [9]

Броят и относителните дялове на населението на възраст 5-14 и 15-24 г. през периода 1995-2010 г. определят параметрите на системата на ППО. [23]

	1995	2000	2005	2010
5-14 г. (хил.)	1073	925	713	585
Отн. дял (%)	12.8	11.3	9.2	7.8
15-24 г. (хил.)	1228	1171	1065	918
Отн. дял (%)	14.6	14.4	13.7	12.3

Въпреки задоволителното образователно равнище се наблюдава нарастване на неграмотността и увеличаване на дела на отпадащите от училище, особено в средното образование. Особено тревожен е фактът, че тези тенденции са съсредоточени в нискодоходните и някои етнически групи на населението.

Около 20-25 на сто от децата всяка година отпадат от училище, а само около една трета от тях си намират работа легално.

За повечето от напусналите ученици държавата харчи две трети от парите, получени по проекти за преквалификация, а едва една трета успяват да си намерят работа. На практика пари по проекти се точат за дейности, за които МОН не си е свършило работата, защото не е осигурило нормално професионално обучение, коментират специалисти от социалното министерство.

Още по-притеснителен е високият процент ученици у нас, незавършващи средно образование - 22% са били необхванатите деца по данни на НСИ за учебната 2005-2006 г. В същото време завършеното средно образование се предполага като минималната базова квалификация в икономика, базирана на знанието. [33]

Изключително неблагоприятно въздействие върху бъдещото демографско развитие оказват и увеличаването на неграмотността и влошаването на образователната структура сред младите хора до 24 години. Всеки 5 от тях има по-ниско от средно образование. [7]

Данните от последното преброяване на населението [41] сочат, че от населението на възраст 15-64 години по етнически групи най-високообразовани са българите, от които 23.5% са с висше образование, 53.0% са със средно, 20.7% са с основно и само 0.4 % са неграмотни. В турската етническа група 53.0% са с основно образование, 23.7% са със средно и 2.7% са с висше образование, а неграмотните са 3.5%.

Характеристиката на населението според образователния статус към 2001 г. е както следва: с висше образование са 20,7% (роми - 0,3%), със средно образование - 48,4% (роми - 6,9%), с основно образование - 24,7% (роми - 44,8%), с начално образование - 4,3% (роми - 27,4%), с незавършено начално - 0,7% (роми - 7,8%), неграмотни - 1,2% (роми - 12,7%). [2] Най-неблагоприятна е образователната структура на ромите. Ромите с висше и средно образование са малко - едва 7.2%, с основно образование са 44.9%. Относителният дял на неграмотните роми е 12.7%. Особено тревожна е тенденцията на непрекъснато увеличаване на неграмотността сред ромите. Делът на неграмотните роми на възраст 15-64 години в периода между последните две преброявания е нараснал с около 50%. Това е рисков фактор особено при младите хора – до 24 г. Децата от ромската етническа общност отбелязват по-ниско равнище на записване в предучилищни учебни заведения.

Най-сериозно е положението при младите хора в трудоспособна възраст. Повече от 17% на възраст между 16 и 25 години не умеят да четат и пишат, като те са почти два пъти повече от ромите в по-високите възрастови групи. Наблюдава се и негативна тенденция на увеличаване броя на ромските деца, които не ходят на училище или рано отпадат от образователната система, което възпрепятства тяхното интегриране. [28]

Като цяло, среднестатистическият ром, зает с трудова дейност е прекарал в училище около 6 години [2].

В социално-икономически аспект като цяло статусът на ромите е драстично по-нисък от средния за България: висок процент на безработица, занемарени жилищно-битови условия, лошо здраве, висок процент на неграмотност. [51]

Има големи различия по отношение на данните за безработицата сред ромите. В зависимост от източника, оценките за нивото на безработица сред ромите варира между 40% и 80%. [2] [19] В същото време, средното равнище на безработица в България е около 16%.

В началото на XXI век, процентът на безработица сред ромите значително надвишава този на българите. В 2001 г., 31.1 % от всички безработни са роми. По данни на Световната банка от 2002 г., в сравнение с етническите българи нивото на безработица е 77 %. В 1992 г. 30 % роми са разчитали на социални помощи, в 1994 - 45 %, в 2001 - 60 %.

Анализът на данните за регистрираната безработица в страната през 2005 г. в сравнение със същия период на предходната година показва тенденция за намаление на броя на безработните младежи до 29 г., като делът им от общия брой на безработните е 25.3%.

Неблагоприятната образователно-квалификационна структура на безработните до 29 г. има изключително негативен дългосрочен ефект върху заетостта им. От безработните младежи до 29 г. с основно и по-ниско образование са 65.6%, а без професионална квалификация - 73.8% . [7]

Към момента проблемът „младежка безработица“ е силно преувеличен. Проблем съществува основно за близо 20% млади хора, които не могат да получат образование, компютърна и езикова квалификация. Те оформят групата на трайните аутсайдери. Това са младежи, които никога не са започвали работа или такива, които са трайно безработни. Безработицата сред различните етнически групи (18-35) е различна: при българите е 14.3%, при турците - 36.1%, при ромите - 62.7%. [7]

Данните показват, че 77,6 % от работодателите отказват да наемат роми в строителство и земеделието, както и за други нискоквалифицирани дейности. Младежите от ромски произход са посрещани изначално негативно или с голяма доза подозрение.

Липсата на квалификация е аргумент и причина, за да не получат работа. Младежите от ромски произход търсят алтернатива в “сивия сектор” или в социалните помощи. По този начин негативизмът към тях расте, а с това намаляват и шансовете им за трудова интеграция. Заедно с това нараства и етническото напрежение (виж етническа толерантност). [Пак там]

В редица изследвания и представителни документи [55] [2] [19] [60] се отбелязват аналогични проблеми:

- Ниска степен на грамотност и квалификация на възрастните роми - делът на възрастните неграмотни сред ромското малцинство в периода между последните две преброявания (1992-2001) е нараснал с 60,6%. Те са около 30% от броя на всички възрастни роми (63-100 хиляди души).
- Бедността като фактор за нередовното посещаване и прогресиращо увеличаване броя на отпадналите ученици. Проблемът засяга между 20-25% от младите хора. В същото време, като „бедни“ в 2001 г. са определени 62% от ромите а към 2003 г. - 64%.

- Липса на механизми за превенция на риска от отпадане. Около 5% от най-младите роми дори не знаят да четат и пишат. Ако се приеме, броят на ромските деца между 6 и 16 години е 91 хил. то тези, които не посещават училище са 18 хил. (20%). Заедно с нередовно посещаващите учебно занятия общият им брой достига до 26 хил. човека. Според друга методика на изчисляване, при ромите отпадат средно 32% от децата в училищна възраст, при турците този дял е 6%, а при българите – 8%.
- Липса на професионална ориентация и ясна идея относно желаната професия при преобладаващата част от ромите.
- Избор от ромите обикновено на професии, изискващи ниска или никаква квалификация, ниска грамотност - традиционни ромски занаяти, а от професиите: строители, заварчици, стругари, шофьори, земеделци, дърводелци, бръснари и водопроводчици (мъжете) и шивачки и фризьорки (жените).
- Ромите придават по-голяма ценност на професионалните умения, а не на образованието, само за 30 % от тях получаването на професия е първо и най-важно условие за намиране на работа. [60]

Ромите са сложна и нееднородна общност. Анализите на потребностите им от образование и обучение дават основание да се отделят следните целевите групи роми, които изискват специфичен подход:

- хора без квалификация, неграмотни и слабограмотни;
- момичета и жени на възраст 10-14 и 15-25 г.;
- напускащи училище след IV, V клас;
- напускащи училище след VI, VII клас;
- завършили основно образование;
- възрастни роми с ниска грамотност и квалификация.

2. ПРОБЛЕМНИ ОБЛАСТИ

2.1. КРАТКО ОПИСАНИЕ НА „РОМСКОТО ГЕТО”

Ромското гето не е хомогенно цяло. През последните години то се „разви” и вече не се населява от сравнително еднакво бедни хора. Социалната структура на гетото е станала по-разнообразна в сравнение с годините от началото на прехода. Това е очевидно дори на пръв поглед. На фона на бедните достроявани къщи се открояват новопостроени домове, които респектират с големината и фасадата си. В повечето случаи те не са функционални, но демонстрират възможностите на своите стопани. По инфраструктурата на гетото лесно можем да се ориентираме в социалната структура на населяващите го. Въпреки че гетата се „развиват”, повечето хора там живеят в крайна бедност и абсурдно лоши здравни и социални условия.

По правило гетото е място, в което хората живеят в относително затворена общност от гледна точка на възможностите за позитивна социална трансформация и, същевременно, гетото е отворена общност за практикуване на различни видове рисково поведение. Генерирането на рисково поведение в гетото не е проблем само на хората от самото гето. Значителна част от ресурсите, които поддържат различните видове рисково поведение там, могат да се открият в т.нар. „интегрирана” част на обществото, която непрекъснато „изнася” в гетото различни видове незаконни

практики. Типичен пример е кв. „Максуда”, който се намира в близост до центъра на гр. Варна, и където е съсредоточен пазара на наркотици.

Гетата обикновено разполагат със своята мрежа от сводници и проституиращи жени, които могат да бъдат част от по-големи мрежи. Голяма част от жените в гетата са принудени да проституират по магистралните пътища и в чужбина. Практика е хората от други слоеве и групи на обществото (например, етнически българи) да посещават гетата, за да търсят различни видове услуги (наркотици, проституция, „далавери”, комар и др.).

В демографско отношение населението на гетата се характеризира с висока раждаемост и ниска брачност. Популярно е да се живее на съпругески начала без брак. Нивото на бедност е много високо и почти изцяло населението разчита на социални помощи.

Повече от половината деца в гетата на възраст от 2 до 6 г. са необхванати от детската градина. Причините за това са както в заболяемост на децата, така и в неумението на родителите да видят възможностите, които предоставя предучилищното заведение за здравето и развитието на техните деца. Фактор за слабата посещаемост на детските градини и училища е съществуващата сред ромите традиция момичетата да се грижат за по-малките деца в семейството, а след като навършат 12-13 години самите те често стават майки.

Голяма част от младите хора в ромската общност са непълнолетни родители (от 14 до 18 г.). Равнището им на родителски умения е изключително ниско и този факт крие риск за нормалното отглеждане и възпитание на техните деца. Освен това, поради своята социална незрялост и преждевременна родителска отговорност, тези млади хора задълбочават своята социална изолация, която се отразява върху вземането на отговорни решения, свързани със тяхното личностно и професионално развитие и развитието на техните деца.

Младите хора от ромските гета живеят в относително затворени общности. Те са включени в интензивни вътрешно групови взаимодействия и проявяват висока чувствителност към усвояване на рискови модели на поведение.

2.2. НАГЛАСИ НА РОМИТЕ СПРЯМО ОБРАЗОВАНИЕТО, ПРОФЕСИЯТА И ИНТЕГРИРАНЕТО В ОБЩЕСТВОТО

Много от специфичните нагласи на ромите спрямо образованието, професията и интегрирането в обществото са породени от особености на културната и семейна среда:

- За ромите от маргинализираната им част образованието има ниска ценност – то не влиза в ценностната система.
- В традиционните ромски семейства е нормално явление децата да посещават училище, само докато получат начална грамотност, а понататъшният престой, особено при сегашната икономическа стагнация, според родителите е безсмислен. По-голямата част от момичетата напускат между V и VI клас, докато момчетата в повечето случаи завършват и VII. В големите градове повечето деца се ориентират към професионална подготовка в специално разкрити паралелки и в повечето случаи имат шанс да продължат образованието си. В селата обаче, VIII клас е последното ниво, до което масата ромски деца може да стигне.

- За различните ромски групи е много по-важно децата им да бъдат възпитани в собствена семейна среда, да спазват общоприетите в общността норми на поведение и морал, отколкото до се интегрират в българското общество.
- По-важно от професията е придобиването на традиционни умения в занятията на съответната група.
- След това момичетата се омъжват, момчетата се включват в някаква "далавера" - събират вторични суровини и отпадъци, търгуват в махалата, или чиракуват.
- Младите роми са стимулирани за ранни бракове и раждания, като подходящият модел на поведение се определя в тяхната среда, а не според приетите норми на обществото. Като цяло, ромите в България встъпват в брак между 14 и 20 години (За България средно за мъжете 28,4 години, а за жените – 25,2 г.)
- По-високи показатели за отпадане и посещаемост имат ромите мюсюлмани (18,1% отпадане), особено в селата (25,6%), от ромите-християни (12,8%).
- Основни причини, които възпрепятстват трудовата реализация на ромските младежи са отказ да започнат работа по придобитата специалност и професия, ако имат такава, смятат предложената им работа за неподходяща; недостатъчно заинтересовани и недостатъчно мотивирани и активни като субекти в процеса, насочен към трудовата им реализация; не са в състояние да оценят реалните перспективи.
- Децата-роми се характеризират като педагогически обекти със следните особености: отрицателна самооценка като за ненужно и неценено същество; затвореност, оттегляне в собствен свят или агресия към онези които заплашват живота му; ниска способност за социална ориентация; "деца с които се злоупотребява" — принуждавани са да просят, скитащи, бездомни, често са обект на насилие; отсъствието на качествена семейна среда.
- Ромите особен болезнено чувстват своята неравнопоставеност, малцинствените им комплекси все повече се задълбочават, недоволството се увеличава и понякога води до конфликти с околното население и официалните власти.
- Статусът на семейството е и статус на детето, докато то не завоюва свой собствен. При ромското дете той е неблагоприятен. Ромските семейства масово са белязани с бедност, недоимък, безработица на един, а понякога и на двамата родители.
- Бедността остава малко време за съвместни занимания на родителите с детето, особено интелектуални, освен свързаните с удовлетворяване на първичните потребности.
- Жилищните условия са мизерни — градски гета с висока гъстота на населението и липса на санитарни условия. Често при тях е налице психичен дискомфорт, породен от произхода им и стереотипите на макро обществото спрямо техния етнос — неразбиране, подценяване, дискриминация.
- Нерационалното хранене и гладуването на децата е масово явление.
- Липсват адекватни социално ценни модели за идентификация, с които се усвояват нормите и ценностите на обществото. Това затруднява социалната адаптация и ориентация.
- Ценностната система на семействата от ромски произход се характеризира с ориентация към днешния ден и пасивност от една страна и житейски фатализъм, от друга.
- Много висок е процентът на родители с криминални прояви, алкохолизъм, проституция.

- Доминиращата нагласа в сексуалната култура на ромите е за ранни (11-12 години) и безразборни сексуални връзки и проституция.
- Проблем представляват тези общности, които са се върнали към чергарския начин на живот в рамките на страната и чужбина. Номадизмът откъсва децата от съвременните условия на живот, медицински грижи и образованието за дълги периоди от време.
- Липсват традиции за възпитание у децата на качества като постоянство и задълбоченост при съсредоточаване на вниманието върху един проблем.
- В традиционната циганска култура липсват игри, наподобяващи трудова дейност, възпитаващи качества на трудолюбие постоянство, задълбоченост, търпение които са изключително необходими за пълноценното развитие на детето.
- Децата недостатъчно участват в ситуации на активно речево общуване с българите и изобщо с родителите си — в резултат се получава общо изоставане в езиковото развитие (бедност на активен и пасивен речник) и слабо владение на български език. В резултат се получава некачествен билингвизъм често стигащ размерите на езикова бариера, непозволяваща успешното обучение на децата.
- Ромските деца са подложени често на институционален расизъм (етническа дискриминация) към тях в образователната система и полицията.
- Образователната система не внушава самочувствие, не събужда интерес към образованост, към повишаване на културния статус.

2.2.1. ПОЗНАВАНЕ НА ПРОФЕСИИТЕ, ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ КЪМ ТЯХ И ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА ЛИЧНО КАРИЕРНО РАЗВИТИЕ

Настоящият анализ е направен на основата на проведени интервюта с 6 фокус групи от млади хора, живеещи в гетата на различни общини на България: Варна, Шумен, Стара Загора, Айтос, с.Каменар (община Варна).

Интервюираните показват сравнително добра осведоменост относно професиите, които не изискват висок образователен ценз и са сравнително достъпни за практикуване. Прави впечатление обаче, че практически неграмотни млади хора имат високи изисквания спрямо заплащането на ниско квалифициран труд. Този факт е обясним с обстоятелството, че това са бедни мъже и жени, които са безимотни, нямат постоянни доходи и изключително трудно преживяват. От друга страна, претенциите към по-високо заплащане на ниско квалифициран труд се дължат донякъде и на ефекта, който имат криминално придобиваните доходи върху масовото съзнание в общността (факт, който с различна сила е валиден и по отношение на останалата част от българското общество). За голяма част от населението в ромските гета не съществува ясна граница между криминален и некриминален труд. Съществува голяма толерантност към криминални дейности, които носят високи доходи. Повечето интервюирани лица се въздържат от осъдителни оценки по отношение на незаконните начини за осигуряване на доходи. Показателен например е фактът, че когато младите хора изброяват различни професии, заедно с легалните професии присъстват и такива като: „сводник“, „пласьор на наркотици“, „ченчаджия“, „дилър“, „мутра“, „мафиот“. Не са редки случаите, в които тези „професии“ се посочват като единствените, които са достъпни и перспективни за хората от гетото.

Най-често посочвани професии и занаяти, които са относително достъпни за интервюираните млади хора са:

- за мъжете: общ работник, строител (кофражист, зидар), заварчик, корпусник, бояджия, тапетаджия, фаянсаджия, дърводелец, монтьор, фурнаджия (хлебар);
- за жените: чистачка, миячка, продавачка, готвачка, шивачка, сервитьорка, танцьорка, работник по озеленяването, камериерка, гувернантка (детегледачка), фризьорка, козметичка.

На практика повечето от тези професии и занаяти могат да се упражняват в градски условия от хора, които са неграмотни, или имат ниска степен на образование.

Упражняването на тези професии и занаяти изискват професионално обучение, което повечето от интервюираните лица свързват не толкова с формалното образование, колкото с ученето на работното място, което в редки случаи е специално организиран процес.

По отношение на професиите, които изискват висок образователен ценз, и които най-често се посочват като престижни и законни (например, лекар, адвокат, учител), повечето от интервюираните лица имат представи, получени от непосредствения си опит като потребители, и в някаква степен, съществува недооценяване на възможностите за тяхното придобиване. От една страна, се изтъква препятствието на недостигащите финансови средства за семейството. А от друга страна, тези професии изглеждат непостижими, тъй като в представите на мнозинството от гетото те не са професии за тях, защото са „държавни професии“ и „професии за българите“.

Интервюираните млади хора проявяват различна степен на осведоменост относно познаването на възможностите за усвояване на професии и занаяти. Тези, които са с незавършено основно образование (особено момчетата) по-рядко посочват образователни институции, където биха могли да придобият професии и занаяти. Като източник на придобиване на професии и занаяти, по-често те посочват самото работно място. Възможностите за усвояване на професии и занаяти се свързват не толкова с ученето в професионални училища, колкото с обучението им в професионални курсове. Тези две възможности за обучение са с различна тежест в зависимост от образователното равнище на интервюираните и необходимостта им от работа. Професионалните курсове се предпочитат от по-възрастни хора, които дълго време са били безработни.

Обикновено, единствените институции, които интервюираните млади хора посочват като източник за получаване на информация за начините за придобиване на определени професии и за професионално ориентиране, са местните дирекции „Бюро по труда“ към Агенцията по заетостта. В много редки случаи се посочват частни трудови посредници и аналогични услуги, предоставяни по проекти на НПО. В повечето случаи, младите хора посочват, че най-често те се информират в махалата, чрез близки и познати. В редки случаи се посочва, че получават информация от социалния работник.

2.2.2. МОТИВИ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО РАЗВИТИЕ И ИНТЕГРАЦИЯ В ОБЩЕСТВОТО

Във връзка с отношението на ромската общност от гетата към образованието (проблем, който обикновено се дискутира много често в българското общество), по-голяма част от интервюираните млади хора недвусмислено определят два основни приоритета: придобиването на грамотност („да знаеш да четеш и пишеш“) и придобиването на професия. Това очертава един изключително

прагматичен подход към функциите на образованието, който като че ли остава незабелязан за образователните политици. Този факт донякъде може да се интерпретира и от гледна точка на недостатъчната функционалност на общата образованост, която, ако за българите (разбирано, като етническа категория) има значение от гледна точка на продължаване на образованието, за голяма част от ромите остава неразбрана и ненужна. Въпреки това, тезата „ромите ги мързи да учат” (споделяна от много българи) е невярна и е резултат преди всичко от етноцентристки предубеждения и от неразбирането на факта, че българското образование е отчуждено от своите потребители. Съвсем естествено, тази отчужденост се проявява най-драстично по отношение на тези, които в езиково, социално и културно отношение стоят по-далеч от официалните, масови и общоприети начина на живот в България.

На представената по-горе теза може да се противопостави друга, която, според представители на НПО-сектора (Варна, Пазарджик, Стара Загора), по-адекватно отразява съществуващото отношение на ромите към образованието, а именно: „ромите учат, ако образованието им гарантира постигане на близки цели”.

Без да навлизаме подробно в социално-психологическите измерения на начините на живот на ромите, ще споменем само, че хората от гетата имат непосредствена визия за своята жизнена перспектива много близка до тези на своите родители. От своя стана, жизнената перспектива, която се предава от поколение на поколение е силно „съкратена”. Външните наблюдатели на начините на живот на ромите често стигат до констатациите, че „ромите сякаш бързат да живеят” (оттам и впечатлението, че са радостни, безгрижни и т.н.), че по-рано съзряват и др. В действителност, животът на ромите е физически съкратен (по-ранна смъртност) и с по-ранно стареене (поради социално-икономически условия на живот). Социо-културните събития в живота на ромите (празници и инициации за порастване и др.) следват тези факти и утвърждават модели на поведение, които са в разрез с общоприетите модели на поведение и често пъти са в конфликт с основни човешки права (и в частност – с правата на детето). Ранните „бракове” са типичен пример в това отношение. Социалната зрялост на младите хора очевидно не е необходимо изискване за създаване на семейство, тъй като младото семейство разчита икономически на подкрепата на своите родители. Бракът най-често е дело на родителите на младите хора, което не означава, че младите нямат право на предпочитания при избора на партньор.

Икономическата подкрепа и грижата за децата са основна грижа на родителите на майката и бащата (тенденция, която съществуваше и при българите през изминалите десетилетия). Много често в описанията на типичната линия на живот, периодът след 30-та година (особено за мъжете) се посочва като период на грижи за децата, като се имат предвид именно внуците в семейството.

На въпрос към интервюираните лица да очертаят типичната за общността „линия на живота” беше предложен с известни вариации следният модел:

7-15 г. – учене, напускане на училище, грижа за другите деца в семейството (жените), безработен, работа „ден за ден” (мъжете)

15-20 г. - учене, създаване на семейство, безработен, работа „ден за ден”

20-25 г. - грижа за семейството, безработен, работа „ден за ден”

25-30 г. - грижа за семейството, безработен, работа „ден за ден”

над 30 г. - грижа за внуците, работа

Най-често посочваната причина за напускане на училище са недостигащите финансови средства. Анализът на резултатите от проведените интервюта с млади хора от ромските гета показва, че в много случаи тази причина е „мотив“, „оправдание“, а не винаги действителна причина. Причините за ранното напускане на училище са не само икономически, но и социо-културни. Много често, очакванията на родителите за „преждевременно“ порастване на техните деца, социално-психологическият натиск, че това трябва да се случи в приетите от общността възрастови периоди, традиционната взаимна обвързаност на хората от гетото със задължения (често пъти финансови) и взаимни оценки, е мощен фактор за предприемането на житейски избори, които противоречат на действителните интереси на личността.

На фона на тази картина се откроява фактът, че повечето млади хора пряко обвързват образоваността на човека с неговата по-нататъшна съдба. Въпреки, че за мнозина от тях този личен извод е „обгърнат“ с много условности и позоваване на примери, илюстриращи обратната теза, това е идея, която присъства в масовото съзнание на ромите от гетата. Необходимо е да се подчертае този факт, тъй като мнозина етнически българи и представители на други етнически групи в България се съмняват, че хората от ромска общност са в състояние да разглеждат човешкото развитие като функция на образоваността. Следствие от това тяхно разбиране се предприемат неадекватни „мерки“, свързани с образованието на ромите, които по-късно се вижда, че не „работят“ и се прави извода, че „на ромите нищо не може да им помогне“ и спрямо тях „трябва да се вземат принудителни мерки“ (според коментарите на лидера на национално представена асоциация на родителите в България). Проблемът, според интервюираните лидери на НПО, както вече посочихме, не е толкова в отношението на ромите към образованието, колкото в краткосрочната перспектива, която те си отрезждат за постигане на важни житейски цели и събития

В потвърждение на направените тук изводи можем да посочим и факта, че резултатите от интервюта с фокус-групи от млади хора от гетата показват, че с по-голяма популярност сред тях се ползва възможността за професионално образование, отколкото възможността за получаване на общо средно образование. Младите хора от общността, които посещават професионални училища обикновено са известни в общността и това се оценява като много по-положително от техните връстници.

Както вече посочихме, за повечето млади хора е ясно, че равнището на образоваността е в корелация с трудовата им реализация. Въпреки това осъзнаването на този факт в повечето случаи не предопределя техните житейски избори, които обикновено са подчинени на други избори.

Възможността за продължаващо обучение също стои в „полезрението“ на младите хора, но в по-голяма степен като абстрактна възможност. Изключително редки са случаите млади хора да продължат своето образование. За съжаление и възможностите, които се предлагат в това отношение от сферата на формалното образование не са много.

По отношение на продължаването на общото си образование, младите хора от ромските гетата между 15 и 20 години обикновено са информирани за съществуването на вечерно училище. В по-малка степен са запознати с възможността за „самостоятелна форма на обучение“. Мотивацията на хората от ромска общност да продължат своето общо образование е много ниска. Нежеланието си обикновено те обясняват с възрастта, с неудобството от своите деца и внуци, със загубата на време, с финансите, бедността и др. Част от тези причини биха могли да отпаднат, ако посо-

чените по-горе форми за продължаване на образованието не бяха единствените, които се предлагат днес в сферата на формалното образование.

2.2.3. АКТИВНОСТ НА МЛАДИТЕ ХОРА ОТ РОМСКА ОБЩНОСТ ПРИ БЕЗРАБОТИЦА

Резултатите от проведените интервюта с фокус-групи от млади хора (от 15 до 30г.) от ромските гета потвърждават недвусмислено установената зависимост между равнището на образование и личната активност на пазара на труда. Повечето от интервюираните млади хора, които са неграмотни или имат незавършено начално образование посочват, че не са търсили работа с помощта на бюрата по труда или с помощта на други центрове.

Средната честота на търсене на възможности за придобиване на професия (занаят) от тази група млади хора е около един път до момента на интервюто. За младите хора със завършено начално образование и следващи степени на образование средната честота е 2-3 пъти и повече. Разбира се, обективни данни за активността на хората в търсенето на работа и обучение не могат да бъдат дадени тук, още повече че в случая ние приемаме като показатели за активност търсенето на информация от легитимни центрове (бюра по труда и др.).

По оценки на работещите в бюрата по труда, неграмотните млади хора със завършено или незавършено начално образование по-трудно напускат пределите на гетото. Обикновено техните източници на информация за работа са в махалата. Във всяко ромско гето съществуват неформални места, където търсещите работа се събират в очакване да бъдат наети „ден за ден“. Съществуват разбира се, и посредници („предприемачи“) на пазара на труда от общността, които обикновено са хора с по-гъвкави стратегии на поведение и в повечето случаи извършват тези услуги незаконно.

Младите хора с основно образование, незавършено и завършено средно образование са по-уверени, по-лесно се ориентират в потока от информация за предлаганите работни места и възможности за обучение. Техните източници на информация са по-разнообразни, като например: вестници, частни трудови посредници и др.

2.2.4. ЧУВСТВО ЗА ПЕРСПЕКТИВА И ГОТОВНОСТ ЗА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА МЛАДИТЕ ХОРА ОТ РОМСКА ОБЩНОСТ

При подготовката на интервюта с фокус-групи от млади хора от ромска общност си поставихме за цел да установим също какви очаквания и ориентации за промяна съществуват сред младите хора за един по-дълъг период от време.

Един от показателите, който формулирахме, е какви нагласи имат младите хора за осигуряване на образование на своите деца. Резултатите, разбира се, могат да се типологизират, основно според образователното равнище на запитаните.

По-голяма част от неграмотните млади хора и с незавършено начално образование изискват децата им да бъдат грамотни, но не поставят условие непременно да завършват основната образователна степен. Според тях, училището може да бъде задължително в рамките на началната степен. Тази група млади хора в по-голяма степен, отколкото групите от млади хора с по-висока

образователна степен, са склонни да оставят децата си сами да преценяват до коя възраст ще учат.

Групите с по-висока образователна степен очакват децата им да имат по-високо образование, склонни са в по-голяма степен да изискват това от тях и биха осигурили необходимите условия. Според повечето интервюирани лица, основната образователна степен трябва да бъде задължителна за всички деца.

Групата на завършилите и незавършили средно образование по-често допускат възможността децата им да имат средно и по-високо образование, но са по-амбивалентни по отношение на проблема дали децата сами трябва да вземат решение докога ще учат.

Съвсем закономерно, подобно е развитието на желанията на интервюираните лица по въпроса за това какви професии (занаяти) биха искали да упражняват техните деца. В основни линии очакванията за по-престижна професия нарастват с образователното равнище на интервюираните. Ако за споменатата първа група млади хора очакванията гравитират около упражняването на криминални „професии” и законни нискоквалифицирани професии, за последната група – това са престижни професии, изискващи висше образование. Прави впечатление също, че с всяка следваща група нараства увереността, че очакванията могат да се сбъднат. И все пак, за групата на завършилите средно образование може да се каже, че по отношение на професиите, свързани с упражняването на власт съществува принципно съмнение, че това е възможно. В основата на тази констатация стои нагласата за съмнение в окончателното решаване (дори в по-дългосрочен план) на проблема за равнопоставеността на ромите в българското общество.

По отношение на стратегиите на обществото за решаване на проблема с ранното отпадане на ромските деца от училище и намаляването на безработицата в ромска общност, трудно можем да направим типологизация на получените отговори, според дефинираните тук групи. Фокус-групите, с които работихме, включват млади хора от 15 до 30 години, които нямат богат социален опит и вероятно заради това не можем да открием ясни тенденции, свързани с образователното им равнище.

Разбираемо е очакването, обаче, че хората с по-висока образователна степен ще формулират по-ясно проблеми и решения, свързани с едни или други обществени проблеми.

Като цяло, в отговорите на въпроса „Какво трябва да се направи, за да ходят децата от вашата общност на училище?” могат да се открият следните ключови изказвания, дадени в фокус-групите:

- „Ако родителите не искат нищо не може да се направи.”
- „Трябва родителите да настояват, даже би трябвало да полагат наказание.”
- „Трябва да се мотивират родителите.”; „Трябва родителите да го осъзнаят и да ги подтикват.”
- „Трябва да работя, за да настоявам детето да учи.”; „Трябва да се осигури добра работа на родителите, чиито деца учат.”; „Трябва да се помага материално и да имат много информация.”
- „Трябва да се плаща на учениците.”

На въпроса „Какво трябва да се направи, за да се намали безработицата във вашата общност?”, се открояват следните ключови отговори, дадени във фокус-групите

- „Да се намери работа на безработните.” ; „Бюрото по труда да намира повече работа.”

- „Да се увеличат заплатите.“
- „Да има повече работни места.“; „Да се отворят повече заводи и фабрики.“
- „Нищо не може да се направи, като влезем в Европейския съюз, хората ще отидат да работят в чужбина.“
- „Да се изпратят хората на курсове за някакъв занаят и да задължат фирмите без сертификат да не назначават.“; „Трябва да се обърне повече внимание да изкараме курсове за работа, която ще бъде добре заплатена.“; „Първо трябва да се изучат хората, за да могат да работят това, което ги влече. Така ще гледат на работата не само като средство за вадене на пари, а и като влечение.“

2.3. ДОСТЪП НА РОМСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ДО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБРАЗОВАТЕЛНИ УСЛУГИ

Социалната политика на правителството е дефинирана в неговата **Стратегия от 2002 г.** Акцентът е върху осигуряване на постоянна заетост чрез нови работни места в микро-предприятия и поощрение на традиционните местни занаяти и производства.

Включените в **Националния план за действие по заетостта** през 2003 и 2004 г. действия, мерки и програми са напълно съобразени с изискванията към професионалното обучение на възрастни от насоките от Европейската стратегия по заетостта

Акцентът в политиката по професионалното обучение е развитие на условията за разширяване на достъпа и повишаването на качеството на обучение. [30] Обучението за безработните е безплатно - субсидират се техните квартирни и пътни разходи, осигуряват се стипендии.

Обучението на **безработни** (организирано от Агенцията по заетостта, съгласно ЗНЗ) се развива като през 2003 г. са организирани 1 482 курса за професионална квалификация (с 45 % повече в сравнение с 2002 г.). Завършилите курсове за квалификация през 2003г. са с 66.1% повече от предходната година. Продължава да е най-голямо предпочитанието към допълнителната квалификация. Поради непрекъснато нарастващите изисквания на работодателите, най-голяма част (67.4% от завършилите обучение) са придобили допълнителна квалификация.

Обучението на **заети**, като превантивна мярка срещу освобождаване на работна сила и фактор за повишаване на нейната адаптивност към пазара на труда, се разширява. През 2003 г. в квалификационни курсове са включени 16 064 работещи лица, завършилите са 8 863 лица (при 554 през 2002г.).

Подобреното качество на обучението се доказва от високия относителен дял на започналите работа веднага след завършване на курса - 48.9% от завършилите курсове (40.2% за 2002г.).

Качеството на обучението се гарантира чрез възлагането на обучението след конкурс на оферти от лицензирани центрове за професионално обучение и при спазване на Закона за обществените поръчки. Вече функционират над 110 лицензирани центрове за професионално обучение, предоставящи разнообразна квалификация. [9]

В България има повече от 200 неправителствени организации, които работят по проблемите на ромите и организират анти-дискриминационни инициативи, както и инициативи за овластяване, застъпничество, мониторинг. Всички тези дейности са насочени към увеличаване на достъпа на ромите до образование, работни места, политическо участие, здравни и правни услуги и т.н. По-

голямата част от младите, опитни, образовани, обвързани с международни програми и мотивирани ромски мениджъри и лидери работят в неправителствени организации.

Проект **Promoting the integration of the Roma**. (Phare 1999 – BG 9907, EURO 500,000) Първият от неговите 3 компонента е за образование на роми с цел поддръжка на тяхната социална и икономическа интеграция.

Проект **Integration of Ethnic Minorities** (World Bank IDF Grant 2000, US \$ 500,000).

Проект **Job Opportunities through Business Support (JOBS)** - UNDP/Government of Bulgaria 2000, EURO 15,350,000). Създадени са 24 бизнес център/инкубатора, в областните градове, които осигуряват широк диапазон консултантски, образователни и финансови услуги. Ромите са сред целевите групи.

Проект **Roma Population Integration** (Phare 2001 – BG 0104.01, EURO 2,325,000). Първият от неговите 3 компонента е за разработване на нови образователни програми, за да се гарантира по-добрата интеграция на ромски деца. [60]

Проект **Ethnic minorities labour market integration** (BG2004/006-070.05.01) [Пак там], целящ осигуряването на професионално обучение на безработни роми, делова поддръжка при намиране на работа, интеграция в трудовия пазар.

Проект **"Интеграция на пазара на труда на етническите малцинствени групи"** (EURO 3 млн). Целта на проекта е социалната и икономическа интеграция на групите в неравностойно положение, за да се изпълни глава "Заетост" от Рамковата програма за равнопоставеност на ромите в българското общество. Проектите се изпълняват в Монтана, Сливен, Добрич, Шумен, Пазарджик, Стара Загора, Хасково, София, Враца, Бургас, Пловдив, Русе и Благоевград, където живеят най-много роми. Финансира се обучение по предприемачество, на земеделски стопани и занаятчии. [54]

Проект **"Урбанизация и социално развитие на райони с преобладаващо малцинствено население"** [20]

2.2.1. ДОСТЪП ДО СИСТЕМАТА НА ФОРМАЛНОТО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ

На първо място трябва да кажем, че в България е признато правото на децата на образование. Дали това право, обаче е гарантирано? Това е въпрос, който възниква като резултат от проведените индивидуални интервюта с представители на държавната (правителствената) политика в областта на ПОО на централно и местно (общинско) ниво, в частния и неправителствения сектор.

Достъпът до формално професионално образование на първо място, според представители на неправителствения сектор се предопределя от достъпа до начално образование, а той, според тях, се оказва ограничен за ромските деца. Разбира се никой в България не забранявана на ромите да ходят на училище и все пак дали това е съвсем вярно?

Повод за изказаните съмнения представителите на НПО намират във факта, че предучилищното образование в България не е безплатно и не е достъпно за бедните слоеве от населението. От няколко години насам подготвителните групи (последната група в детската градина) и подготвителните класове в училищата са задължителни (но отново не са напълно безплатни за родителите). Тези форми за подготовка на децата за училищна готовност не успяват да компенсират огромните дефицити в развитието на децата, които досега не са посещавали детска градина. По

правило това са децата от ромски произход, които не владеят български език и образователните програми не са съобразени с този факт.

Най-фрапиращ е примерът с обучението по български език. Програмите за обучение по български език в подготвителните групи и класове следват логика, основаваща се преди всичко на презумпцията, че децата, за които те са предназначени, са от категорията на т.нар. „билингви“. Според експерти от инспекторатите по образование на МОН това убеждение толкова дълбоко е залегнало в професионалните възприятия на специалистите, че те рядко се запитват дали децата, с които работят (или, за които пишат) действително са деца-билингви. Например, децата от ромското гето на с.Каменар (община Варна) не са билингви, защото, освен майчиния си език (определен от общността като турски език), те не знаят друг език. Резултатите от проведените тестове с деца, родени през 1996г., показва, че българският език в повечето случаи е напълно неразбираем за тях. (Изследването е направено с целевата група на подпроект, реализиран от сдружение „Съучастие“ и сдружение „Междуетническо партньорство“ в рамките на проект „Реформа за повишаване на благосъстоянието на децата в България“ на МТСП. Изследването показват още, че децата от тази група имат изключително ниско общо речево развитие.)

Налага се изводът, че както за децата в с.Каменар, така и за още много други деца в Република България, българският език трябва да се преподава като чужд за тях език. За педагозите, които работят с деца без никакъв българоезичен опит, отдавна е ясно, че образователните програми и методики, които все още настойчиво им се предлагат в тези случаи, не отчитат познавателната реалност на техните ученици. В резултат на това, на децата от ромски произход не се гарантира равен шанс за образование, защото те влизат в училище, едва проговорили български език, докато техните български връстници вече знаят повечето букви от българската азбука. Никой не може да отрече, че познавателните затруднения в училище е един от най-сериозните фактори, предизвикващи ранното отпадане на ромските деца от училище. Последствията от този факт са очевидни, а именно отсъствието на образование или ниското равнище на образование ограничават достъпа на ромите до системата на формалното професионално образование.

Според представители на общинските комисии по образование условията, които са посочени от ЗПОО за минимално образователно равнище за започване на обучение за придобиване на съответните степени на професионална квалификация ограничават достъпа на ромските деца до системата на формалното професионално образование. Според директори на училища с преобладаващо ромски деца най-често учениците отпадат от училище в V и VI клас. Това прави невъзможно включването на една огромна част от ромските деца дори в *програма за начално професионално обучение*, тъй като тя изисква учениците да са завършили най-малко VI клас. Като се има предвид, че 27,4% от ромските деца са със завършено начално образование (според данни на НИС през 2001г.), може да се направи извода, че този „образователен ресурс на повече от ¼ от ромските деца остава неизползван за тяхното бъдещо развитие“ (по думите на ромски лидер от Пазарджик).

Във връзка с това, представители на местната власт във Варна, Дряново и Айтос посочиха необходимостта да се преразгледат програмите за професионално образование и изискванията към тях, заложили в ЗППО.

Наше проучване сред общо 22 професионални училища на гр.Варна показва, че в редки случаи професионалните училища разкриват ПТУ-паралелки. Това е единствената възможност

деца със завършен VI клас да придобият някаква професия. Причините, според директори на професионални училища, са преди всичко в нежеланието на учителските колегии да работят с деца, които имат ниско образователно равнище. Други причини, които посочват представителите на професионалното образование, са свързани с трудностите, произтичащи от централизираното управление на образователната система в България. Ако едно професионално училище иска да разкрие ПТУ-паралелка то трябва да иска разрешение от Министерство на образованието. Според експерти по етнически и демографски въпроси от областната администрация във Варна и представители на местната власт, професионалните училища ще бъдат мотивирани да работят по-гъвкаво чрез формите на ПТУ, ако имат финансови стимули, и ако тяхната политика е част от общинската политика в сферата на образованието и на пазара на труда.

Курсовете, които се предлагат от професионалните училища, за обучение на възрастни над 25 години също са недостатъчни. По данни от наше проучване сред професионалните училища в гр.Варна само 30% от тях предлагат курсове за обучение на възрастни след 25 години. Тези курсове обикновено са предназначени за специализиране в определено професионално направление или за придобиване на нова професионална квалификация. Към тези курсове се насочват повече мъже и жени, които имат работа, отколкото безработни. Тяхното провеждане се инициира преди всичко от Борсата по труда и от неправителствени организации. Работодателите по принцип не проявяват интерес, но според директори на професионалните училища техният интерес през последните години се засилва към формите на обучение в системата на професионалното образование.

Във връзка с посоченото проучване установихме също, че работещите мъже, които посещават курсове за по-висока професионална квалификация и за придобиване на нова професия, са повече от работещите жени - 75% за мъжете срещу 25% за жените. Сред безработните, които за първи път се опитват да намерят работа и посещават курсове за професионална квалификация и преквалификация, мъжете са 34.5%, а жените - 65.5%. Мъжете са по-активни от жените (60% срещу 40%) в посещението на курсове за професионална квалификация и преквалификация, когато са от дълго време безработни. Липсват данни за етническото разпределение на обучаваните, но със сигурност може да се каже, че ромските мъже също са по-активни от ромските жени. Последните, обаче, заслужават специално внимание, тъй като проблема със социалната изолация при тях е най-изострен.

Обикновено ромските жени започват работа след 30 години, когато вече имат внуци. Семейството се е увеличило, ангажираността им в дома също, а финансовите средства обикновено не са се увеличили. Търсенето на работа, която да е нискоквалифицирана, да не изисква образователен ценз и същевременно да дава възможност на жената да продължи да се грижи за дома и за своите внуци, е изключително трудна задача. Като прибавим обстоятелството, че жените не са равнопоставени на пазара на труда, дори само заради това, че по правило напускат по-рано училище, отколкото мъжете, постигането на тази задача изглежда непосилно. Разбира се, ромските жени имат своите предимства пред мъжете, голямата част от които на тази възраст са зависими (най-често от алкохол) и имат криминално поведение.

2.2.2. ДОСТЪП НА БЕЗРАБОТНИ РОМИ ДО ПРОГРАМИ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ОБУЧЕНИЕ

Във връзка с изясняването на въпроса за ефекта от програмите за професионално обучение проведохме интервю с група ромски медиатори от гр. Варна. Това е екип от седем човека, които са от ромска общност и в качеството си на пара-професионалисти предоставят социални и здравни услуги в своята общност.

Групата ромски медиатори еднозначно потвърдиха, че интегрирането на хората от ромска общност на първо място преминава през тяхното обучение за овладяване на професия (занаят). По време на интервюто екипът от медиатори даде следното прагматично и в някаква степен минималистично, „определение“ за интегриран човек от ромска общност с ниско образователно равнище. Според тях, това е човек, който като регистриран в бюрото по труда получава предложение за безплатни курсове за овладяване на професия (занаят), завършва курса, получава сертификат за професия (занаят) и в последствие работи по трудов договор. Според медиаторите, около 70% от безработните роми, които посещават курсове за придобиване на професия (занаят) ги завършват, ако с това им се гарантира работното място. Не стои така проблемът с курсовете за придобиване на грамотност, които се предлагат от бюрата по труда. Според медиаторите в ромска общност, те не са много ефективни, тъй като резултатите от посещаването на съответния курс не са пряко свързани с намирането на работа. Затова мотивацията на обучаваните е много ниска и значителна част от тях не завършват курса.

Според служителите от борсите по труда, безработните, които посещават курсове за овладяване на професия в повечето случаи са от ромски произход. Точни данни за това отсъстват. По експертни оценки на работещите в бюрата по труда, мотивацията на обучаваните не е висока. Работещите в бюрата по труда обикновено споделят убеждението, че „ромите нямат интерес да се обучават и с това се обяснява в повечето случаи неуспешността на една или друга програма за професионално обучение на безработни с нисък образователен ценз“.

2.2.4. КОНТАКТИ СЪС ЗВЕНАТА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО ОРИЕНТИРАНЕ

В съответствие с политиката за осигуряване на заетостта се развиват услугите, подпомагащи професионалното ориентиране в България. Те са насочени към информирането, консултирането и съветването на ученици, безработни и други лица, относно избора на професия и кариера на развитие. Те се осъществяват по професии и специалности, включени в Списъка на професиите за професионално образование и обучение.

Институциите, които осъществяват услугите по професионално ориентиране са държавни, общински или частни, български с чуждестранно участие или чуждестранни.

- Национален ресурсен център за професионално ориентиране.
- Структурни звена за професионално ориентиране към Националната служба по заетостта.
- Регионални центрове за образователни услуги и квалификация към МОН.
- Център за професионално ориентиране към Националната служба по заетостта
- Професионално-информационни центрове към отделите „Услуги по заетостта“ на Бюрата по труда.
- Клубове “Работа”.
- Частни консултантски служби [10]

Нашите проучвания показват, че контактите на ромите с тези звена са спорадични и голяма част от ромите не са чували за тяхното съществуване. За момента считаме, че тяхното влияние върху ромската общност е минимално.

2.4. ОПИТ НА ЕС И ПРАКТИКАТА В РАЗВИТИТЕ СТРАНИ ЗА ГАРАНТИРАНЕ НА ВКЛЮЧВАНЕТО НА СОЦИАЛНО МАРГИНАЛИЗИРАНИ ГРУПИ В СИСТЕМАТА НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ (ПОО, VET)

В Европа са известни няколко модела, които съчетават общо и професионално образование, работа и квалифициращо обучение. [58]

Англо-саксонският тип поливалентно училище изисква интегриране и коопериране на различните типове институции – чрез сключени договори между работодатели, професионални училища и центрове за професионално обучение за организиране на общи обучителни курсове. Обучението е организирано на модулен принцип в “единици за компетентност”. Включват се *специфични изборни модули* за основно образование, за образование и реализация на групи в неблагоприятно положение, на групи със специални потребности, мотивационно обучение, за кариерно планиране и развитие, за личностно развитие.

Желанието да се въведе ред в професионалните сертификати води в Англия до институционализиране (Национален съвет за професионална квалификация (NCVQ), на всички професии в две категории: национални специфични професионални квалификации (NVQS) за млади хора без пълноценно професионално образование и общи национални професионални квалификации в три поднива (GNVQ) за обучавани с пълно професионално образование.

Формите на обучение са много – с откъсване от производството, тип “сандвич” (редуване обучение/предприятие), дневно или вечерно, без откъсване от производството. [53]

В Ирландия ромите (мигранти, Travellers) са признати за обособена етническа група. С етносите са свързани принципите на образователната политика. Ключеви принципи за условията на образованието са: равенство на възможностите, анти-дискриминация, уважение на различията, право на детето на постъпване в училище независимо от социалния статус и родителската причастност във вземането на решения, мултикултурализъм. Редица институции на национално ниво се грижат за това. Широко се работи за подготовка на учители за мултикултурно образование – изучават се модули по език, култура, религия. Като положителна практика се определя използването на услугите на помощник учители.

В Обединеното кралство от началото на века са в сила мерки против расовата дискриминация и за равни възможности. Като специфично направление в образованието се определя “Gypsy and Traveller education” и в училище се предвиждат места за такива деца. Съществена помощ на ромските и номадстващи деца оказват редица организации, създадени за тази цел. В последно време се набляга на материали за дистанционно обучение за мигриращите деца и се използват интензивно възможностите на информационните и комуникационни технологии и мултимедията.

Скандинавският тип единно училище е с увеличен дял на практическото обучение в рамките на редовното професионално образование. Редуват се теоретично обучение (1/3 от времето) и практическо обучение в предприятието. В зависимост от желанието си учениците могат да избират дали да учат първо теорията, или да започнат с практика в предприятието.

Училищата за начално професионално формиране предлагат и курсове, водещи до висш технически или търговски изпит за придобиване на дипломи с възможности за достъп до пазара на работна ръка, висше образование или курсове за инженерна диплома.

Обучението се извършва по национални програми но в различните общини се коригират съобразно местните нужди. Ученикът, който желае да получи подготовка, липсваща в националните програми, може да се обучава по индивидуална програма. [Пак там]

В Дания няма никаква определена интеркултурна образователна стратегия на национално ниво. Ромите се тълкуват като ученици-билингви и с тях се работи в това отношение.

Континенталноевропейският тип дуално училище съчетава обучение и работа на конкретно работно място. „Дуална система на образование” означава, че училището е терен за теоретическото, а предприятието за практическото обучение (чиракуване). Професионалните училища дават възможност за записване в алтернативни форми на професионална подготовка, чиято по-голяма практическа част се осигурява кадрово и финансово от предприятията на договорна основа.

Системата е много гъвкава – между различните степени и видове образования (обучения) има висока проходимост (чрез междина диплома). Може да се получи ограничена и разширена общообразователна подготовка в зависимост от нуждите на професията и лицето. Изградена е на модулен принцип (учебни програми, обучение, сертификати). [Пак там]

Германската практика предвижда общи мерки за поддръжка на мигриращите деца и младежи. Характерни са специалните класове за поддръжка за нови в началното училище и за вторично новопостъпили в по-късен стадий за интензивно изучаване на немски. Стремехът е за максимално бързо интегриране в нормални класове. Като много ефективна практика се приема наличието на медиатори-роми между деца, семейство учители.

Белгийската образователна политика съдържа елементи на интеркултурност, ненацелени специално към ромите. Активни мерки против дискриминацията. Допълнително се финансират училища, в които има много роми.

Словашката практика е твърде близка до нашата. Тя предвижда обвързване на социалните помощи с посещението на училище, подготвителни класове за невладеещите езика и помощник учители. Училищата получават държавни субсидии за пансион и други дейности, свързани с бедни ученици.

Латино-средиземноморският тип комунално училище е децентрализиран на местно равнище – регионалната общинска инициатива в областта на продължаващото професионалното обучение се съгласува (компенсира или надгражда) с регламентираната подготовка във формалното професионално образование в множество регионални центрове за начално професионално образование за лица, които са завършили задължителното си общо образование.

Продължаващото професионално обучение е по инициатива на социалните партньори – работодателите. Повсеместна практика е развитата система за чиракуване чрез трудов договор между чирака и оторизирания работодател. Извършва се в центрове за чираци и в предприятията. За разлика от страните с континенталноевропейски характер училища тук има по-голяма лична инициатива – на обучавани и на работодатели.

Силно е застъпено непрекъснатото професионално ориентиране и консултиране паралелно с професионалната подготовка – в междуинституционални извънучилищни центрове, с екипи от

плуридисциплинарни специалисти в областите на професионалното, образователното, здравословното, социалното, цялостното жизнено развитие и по доброволна заявка на всички клиенти.

Съществува разгърната национална система за валидизация на сертификати (тясна обвързаност между различните видове и контрол върху приложението им). [Пак там]

От началото на 90-те години на XX век на национално ниво в Италия се вземат мерки за развитие на интеркултурната педагогика. Целта е интеграция на имигрантите. В 1986 г. обучението става задължително за всички ромски деца с циркуляр на Министерството на образованието. Приема се Концепция за взаимната отговорност – учениците имат задължението да посещават училище, училището – да уважава културната им идентичност. Също и защита на правото на номадизъм като културна черта. Отчита се обаче, че като законодателни мерки и до сега не са осъществени. Като ефективни практики се считат привличането на роми – културни медиатори в училище и предоставянето на обществен транспорт до училище.

Във Франция, националната образователна политика е по-скоро антидискриминационна, отколкото интеркултурна. Насочена е към номадстващите цигани. Те се принуждават да посещават училище в мястото където се намират, независимо от продължителността на пребиваването и от броя на учениците в класа. Създадени са мобилни училища (Antennes Scolaires Mobiles) – на ниво предучилищно възпитание и “campsite schools” - в катуните. Отпуска се допълнителен щат в училище за работа със семействата. Организирант се специални класове за мигранти („nomad classes”, “Traveller children classes”) в общообразователните и професионални училища. В национален мащаб има обединения на учителите работещи с такива деца, квалификация, дискусии.

Някои изводи:

- Чиракуването, стажанството и обучението на работно място е основа на всички системи.
- Най-често срещаният вариант за формиране на курикулума е модулният принцип, като за специфичните потребители (малцинства, слабообразовани и пр.) се предвиждат и специфични модули.
- Изключителна гъвкавост и възможности за преход от ниво в ниво и от професия в професия.
- Създаване и поддържане на централизирана информационна база данни за програми и места за обучение.
- Подобряване на материалната база за обучение с участието на предприемачите.
- Получаване на Национален сертификат като право за пълноценно практикуване на професията (занаята).
- Преход от ориентация на ПОО и ЗО към продукта към ориентация към процеса.
- Преход от традиционно (репродуктивно) към модерно (иновативно) технологично образование.
- Преход от традиционен ограничителен модел на учене чрез участие (стажанство, чирачество) към експанзивен образователен модел на „практикуваща общност” – хората се учат чрез взаимно обвързани и съгласувани дейности във, и извън общността.
- Независимо от образователните реформи и развитието на нови стратегии и политики, адресирани към образованието на ромите, сегрегацията си остава фундаментален проблем.
- Малко на брой държави от ЕС ефективно включват интеркултурното образование в националните програми и учебните планове, макар че има много отделни проекти.

- Повечето страни от ЕС нямат никаква определена образователна политика или мерки спрямо ромите и номадите и свързват потребностите им в по-широката анти- дискриминационна и-или интеркултурна образователна политика.
- Ромите и номадите рядко се въвличат непосредствено в проектиране и планиране на политики, мерки или инициативи и проекти, макар че често се привличат в изпълнението им.
- Обучението на ромски език и вероятните последствия за интеграцията и възможностите за заетост остават спорен проблем. Изучаването на майчин език става във вид на незадължителни курсове дори и в места с висока концентрация на роми.
- Елементи на ромска култура и история се включват в курикулума в някои страни, но значението им се оценява повече по отношение на ромите, отколкото на всички.
- Навсякъде в страните с голямо ромско население се приемат цялостни образователни стратегии за интегрирането им, но се срещат значителни трудности.

2.5. ВЪЗМОЖНОСТИ НА СИСТЕМАТА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ И ЗАНАЯТЧИЙСКО ОБУЧЕНИЕ ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМИТЕ

2.5.1. ЗАКОНОВА БАЗА НА ПОО

Конституцията на Република България (1991) залага основните принципи за развитие на образованието (чл.23) и правото на всеки на образование и обучение (чл.53), регламентирани с множество закони и подзаконови актове.

В ал.6 на същия член е записано, че “..държавата насърчава образованието, като...създава условия за професионално обучение и преквалификация...” Това право на българските граждани следва да осигури адекватни и развиващи се условия за придобиване на нови знания и умения непрекъснато, през целия живот, да осигури развитие на инвестициите в обучението.

Законът за народната просвета [15] регламентира правото на гражданите на образование и квалификация, без да се допускат ограничения, основани на раса, народност, пол, етнически и социален произход, вероизповедание и обществено положение (Чл. 4).

Чл. 8. определя като официален в детските градини, училищата и обслужващите звена българския език.

Законът прави разграничение между професионално образование и професионално обучение. Съгласно този закон, професионалното образование осигурява едновременно усвояването на общообразователния минимум и придобиване на квалификация по професия, а професионалното обучение осигурява само придобиване на квалификация по професия.

ПОО е регламентирано в редица членове:

Чл. 16.: Държавните образователни изисквания (ДОИ) се отнасят за: професионалното образование и обучение; придобиването на квалификация по професии.

Чл. 22. ал. 4 Професионалното образование осигурява усвояването на общообразователния минимум и придобиване на квалификация по професия съгласно ДОИ.

Ал. 5 Професионалното обучение осигурява придобиване на квалификация по професия съгласно ДОИ.

Чл. 25. определя документите, които се издават за придобита професионално образование (ал. 1) и професионално обучение (ал. 2).

Чл. 26. регламентира видовете професионални училища: професионални гимназии (VIII или IX клас до XII или XIII клас); професионални (VII или VIII клас с продължителност на обучението до три години, от IX клас - с продължителност на обучението до четири години), и професионални колежи след завършено средно образование (до две години).

Чл. 31. регламентира формите на обучение: дневна; вечерна; задочна; кореспондентска; индивидуална; самостоятелна, дистанционна.

Чл. 32. (1) За професии и специалности, които се упражняват във вредни и опасни условия на труд, практическото обучение започва след навършване на 15-годишна възраст.

В **Правилника за прилагане на закона за народната просвета** [36] тези положения се разработват. Сред по-важните от тях бихме посочили:

Чл. 42. (2) В професионалните училища и паралелките за професионално обучение в основни, прогимназиални, средни общообразователни и в специални училища могат да постъпят ученици в VI или в VII клас.

Чл. 99. (1) Професионалната подготовка за професионалното образование е задължителна - обща, отраслова и специфична за всяка професия, задължителна чуждоезикова подготовка по професията и избираема - задължителноизбираема и свободноизбираема.

(2) Общата задължителна професионална подготовка е единна за всички професионални направления при отчитане на спецификата им и включва теоретично обучение и практическо обучение.

(3) Отрасловата задължителна професионална подготовка е единна за всички професии от съответно професионално направление при отчитане на спецификата на всяка професия и включва теоретично обучение и практическо обучение.

(4) Специфичната задължителна професионална подготовка е за съответната професия и включва теоретично обучение и практическо обучение.

(5) Задължителната чуждоезикова подготовка по професията осигурява усвояване на специфичната терминология, свързана с упражняването на професията.

(6) Задължителноизбираемата професионална подготовка осигурява разширяване на знанията, уменията и професионалните компетенции по съответната професия.

(7) Свободноизбираемата професионална подготовка осигурява обучение освен по съответната професия и по други професии от съответното професионално направление.

Чл. 100. (1) Професионалната подготовка за професионалното обучение е задължителна и избираема.

(2) Задължителната професионална подготовка осигурява необходимите знания, умения и професионални компетенции за придобиване на квалификация по професията и включва теоретично обучение и практическо обучение.

(3) Избираемата професионална подготовка осигурява разширяване на знанията, уменията и професионалните компетенции по съответната професия.

Чл. 104. (2) Учебното съдържание, чрез което се осигурява професионално образование, се определя съгласно държавните образователни изисквания за степента на образование, общооб-

разователния минимум и учебния план, за професионалното образование и обучение, за учебното съдържание и за придобиването на квалификация по професии.

Законът за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план [17] гарантира необходимото равнище на образованост, както и последователност и непрекъснатост на образованието. Член 3 и 4 пряко се отнасят до степените на образование: основно и средно образование.

Основната степен се осъществява в два етапа: начален, с продължителност четири години (I-IV клас); прогимназиален, с продължителност четири години (V-VIII клас).

Средната степен се осъществява в един етап (гимназиален), с продължителност четири години (IX-XII клас).

Продължителност на етапите, различна от тази, се определя с наредба на министъра на образованието и науката в случаите, когато обучението се извършва: във форми на обучение, различни от дневната; в профилирани и професионални гимназии, в спортни училища и в училища по изкуствата; в училища с паралелки за професионално обучение след завършен VI клас

Законът за професионалното образование и обучение [16] осигурява нормативната основа на системата за професионално образование и обучение. Програмите за придобиване на професионална квалификация правят професионалното образование и обучение практически достъпно за всички потребители на образователни услуги, независимо от възрастта им, входящото им образователно и квалификационно равнище. [3]

Професионалното ориентиране, професионалното обучение и професионалното образование се осъществяват по професии и специалности (Чл. 7), включени в Списъка на професиите за професионално образование и обучение, който се утвърждава от министъра на образованието и науката след съгласуване с министъра на труда и социалната политика, както и със съответните отраслови министри и с представителните организации на работодателите и на работниците и служителите на национално равнище. (Чл. 6)

Съгласно ЗПОО съществуват четири степени на професионална квалификация, за които се изисква различна компетентност. Първата изисква най-ниска, а последната най-висока компетентност. (Чл. 8)

ЗПОО определя различно минимално образователно равнище за започване на обучението за придобиване на съответните степени на професионална квалификация:

- за първа степен (професионални компетенции за упражняване на професии, включващи рутинни дейности, извършвани при неизменящи се условия) - завършен VI клас; изходящо образователно равнище: основно образование - за ученици и основно образование или завършен VI или VII клас - за лица, навършили 16 години;
- за втора степен (дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия) - завършени VII клас или основно образование, изходящо образователно равнище - завършени X или XI клас, придобито право за явяване на държавни зрелостни изпити за завършване на средно образование или завършено средно образование;
- трета степен (дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия, както и поемане на отговорности за работата на други лица) - завършени VII клас или основно образование; изходящо образователно равнище - средно образование или придо-

бито право за явяване на държавни зрелостни изпити за завършване на средно образование и се определя с ДООИ за придобиване на квалификация по професии;

- за четвърта степен (широк кръг дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия, както и поемане на управленски отговорности за работата на други лица и за разпределяне на ресурси) - завършено средно образование.

В зависимост от степените на професионална квалификация, която учащите са придобили, те придобиват или основно, или средно образование. Придобиването на професионална квалификация не е свързано задължително с придобиването на определена образователна степен. Така например, навършилите 16 години може да придобият професионална квалификация и без да са придобили основното образование.

В зависимост от степените на професионална квалификация съществуват и шест различни рамкови програми (Чл. 10). Те се конкретизират за всяка професия (Чл. 13).

1. програми А за начално професионално обучение с придобиване на първа степен на професионална квалификация с продължителност до 3 г. за ученици със завършен най-малко VI клас; с продължителност до 1 г. за лица над 16 г. със завършен най-малко VI клас;

2. програми Б за начално професионално обучение с придобиване на втора степен на професионална квалификация с продължителност до 4 г. за ученици със завършено основно образование или със завършен клас от средното образование; с продължителност 1 г. за лица над 16 г. със завършен клас от средното образование или със завършено средно образование;

3. програми В за професионално образование с придобиване на втора или трета степен на професионална квалификация с продължителност 4 или 5 г. за ученици със завършено основно образование или 6 г. за ученици със завършен VII клас, а в училищата по изкуствата - до 4 г. след основно образование или завършен клас от средното образование; с продължителност съответно 4 или 5 г. за лица над 16 г. със завършено основно образование;

4. програми Г за професионално обучение с придобиване на четвърта степен на професионална квалификация; с продължителност до 2 г. за лица над 16 г. със завършено средно образование;

5. програми Д за начално професионално обучение с придобиване на квалификация по част от професия с продължителност до 1 г. за ученици със завършено основно образование или над 16 г. със завършен клас от средното образование и с продължителност, определена с конкретната документация за професионално обучение;

6. програми Е за непрекъснато професионално обучение за актуализиране или разширяване на придобитата професионална квалификация, както и за придобиване на първа, втора и трета степен на професионална квалификация и с продължителност, определена с конкретната документация за професионално обучение.

Програмите за професионално образование и професионално обучение имат различна структура и съдържание. Първите осигуряват общообразователния минимум, необходим за средното образование. При вторите общообразователната подготовка е на ниво завършено основно образование или на клас от средното образование.

Професионалното образование се завършва с полагане на държавни зрелостни изпити за завършено средно образование и държавни изпити за придобиване на професионална квалификация. Успешно завършилите получават диплома за завършено средно образование и свидетелс-

тво за професионална квалификация и/или правоспособност. Завършването на професионалното обучение става с полагане на изпити за придобиване на професионална квалификация като завършилите получават свидетелство за основно образование или документ за завършен клас от основното или средното образование и свидетелство за професионална квалификация и/или правоспособност.

Право за осъществяване на обучение за придобиване на професионална квалификация (Чл. 9) имат: професионални училища, професионални гимназии, професионални колежи, училища по изкуствата и центрове за професионално обучение; прогимназиални, основни, средни общообразователни, специални и спортни училища, гимназии и профилирани гимназии в отделни паралелки в тях - въз основа на заповед на министъра на образованието и науката, ако отговарят на условията, определени с държавните образователни изисквания. Обучение за придобиване на професионална квалификация могат да осъществяват министерства, общини, организации на работодатели, организации на работници и служители и отделни работодатели. Обучение за придобиване на професионална квалификация може да се осъществява и чрез индивидуална подготовка.

Институциите в системата на професионалното образование и обучение (Чл. 18) са: професионални училища (за I и II степен); професионални гимназии (II или III степен); училища по изкуствата (III степен); професионални колежи (IV степен); центрове за професионално обучение (за лица, навършили 16 години); центрове за информация и професионално ориентиране; центрове за квалификация на обучаващите. Те могат да са държавни, общински и частни, български с чуждестранно участие и чуждестранни (Чл. 19-22).

Структурата на програмите за професионално образование (Чл. 27) включва общообразователна подготовка, задължителна професионална подготовка - обща, отраслова и специфична за всяка професия, задължителна чуждоезикова подготовка по професията и избираема подготовка - задължителноизбираема и свободноизбираема. Най-малко 40 на сто от броя на учебните часове за задължителна професионална подготовка са за практическо обучение.

Законът за народните читалища (1996) урежда дейността на читалищата в страната при изпълнение на основните им цели, в т.ч. за разширяване на знанията на гражданите, приобщаването им към ценностите и постиженията на науката, изкуството и културата чрез обучение и създаване на възможности за учене.

Читалищата предлагат неформално обучение, но не толкова често. В малките населени места те са единствените, които осигуряват достъп до библиотека, до Интернет информация или други обучителни инициативи.

2.5.2. СЪСТОЯНИЕ НА УЧЕБНАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ В СИСТЕМАТА НА ПОО

През последните години приоритет в развитието на ПОО е изготвянето на нови учебни планове и програми, характеризиращи се с адаптивност към променящите се потребности от професионални умения.

От учебната 2004/2005 година влиза в сила Списъкът на професиите за професионално образование и обучение, съобразен с областите на образование по Международната стандартна класификация ISCED-97 и ISKO-89.

Утвърдени са **6 рамкови програми** за придобиване степен на професионална квалификация и по част от професия, разработени с участието на социалните партньори:

- А - за начално професионално обучение с придобиване на първа степен на професионална квалификация
- Б - за начално професионално обучение с придобиване на втора степен на професионална квалификация:
- В - за професионално образование с придобиване на втора или трета степен на професионална квалификация;
- Г - за професионално обучение с придобиване на четвърта степен на професионална квалификация
- Д - за начално професионално обучение с придобиване на квалификация по част от професията
- Е - за непрекъснато професионално обучение за актуализиране или разширяване на придобитата професионална квалификация, както и за придобиване на първа, втора и трета степен на професионална квалификация

Утвърдени са през 2004-2006 г. учебни планове и програми по професионална подготовка, по 34 професионални направления.

Разработени и утвърдени са **национални изпитни програми за придобиване на втора степен на професионална квалификация**, а в процес на разработване - за придобиване на трета степен на професионална квалификация.

Коригирана е **Наредба № 3 от 15.04.2003 г. за системата на оценяване** [25], в която Глава четвърта е посветена на организацията и оценяването на изпитите за придобиване на професионална квалификация при завършване на професионално образование и професионално обучение.

Издадена е Наредба за изменение и допълнение на Наредба № 2 от 2003 г. за признаване на завършени етапи на училищно обучение или степени на образование и професионална квалификация по документи, издадени от училища на чужди държави [26]

През м. май 2001 г. УС на НАПОО прие на основание чл. 42, т.5 (а) на ЗПОО и беше утвърден от министъра на образованието и науката нов **Списък на професиите**, като основен нормативен документ за планиране, организиране и управление на дейностите в системата на професионалното ориентиране, професионалното образование и обучение.

Списъкът на професиите представлява систематизирана структура (матрица) от наименования на професии и специалности, класифицирани в професионални направления, съобразно областите на образованието по Международната стандартна класификация (ISCED). Като основен документ за организацията на професионалното ориентиране, професионалното

В настоящия си вид Списъкът включва 15 професионални направления и общо 169 професии в тях.

Активно се работи в областта на **Държавните образователни изисквания** (ДОИ) за придобиване на квалификация по професии. Това е един труден и продължителен процес, поради редица причини, най-вече многопосочността на интересите и изискванията и бързите промени на контекста. [58]

Приети са **Рамкови изисквания за разработване на ДОИ за придобиване на квалификация по професии** [52] и **Правила за условията и реда за разработване на ДОИ за придобиване на квалификация по професии**. [34]

През 2005 г., съгласно Плана на НАПОО, по 21 професии от Списъка на професиите е стартирала процедурата по разработване на проекти на ДОО за придобиване на квалификация по професии - формирани са работни групи, подготвени са материали, проведено е обучение на по-голямата част от новоформираните групи и в съответствие с изискванията, заложи в процедурата за разработване, периодично са провеждани консултации.

Общият брой на финализираните и приети от УС на НАПОО проекти на ДОО през 2005г. е 23, като част от тези проекти са възложени за разработване през 2004 г.

През 2005 г. 18 проекта на ДОО за придобиване на квалификация по професии са представени за утвърждаване от министъра на образованието и науката и 11 проекта, приети от УС на НАПОО, са в процес на подготовка за внасяне в МОН.

До края на 2005 г. общият брой на възложените за разработване ДОО за придобиване на квалификация по професии са 111, от включените в списъка 210 професии.

Общият брой на разработените ДОО е 75 (64 представени в МОН и 11 в процес на подготовка за внасяне).

В процес на разработване, на различен етап на готовност, са проекти на ДОО по 36 професии. [6]

2.5.3. ФУНКЦИОНИРАНЕ НА СИСТЕМАТА НА ПОО

През 2003 година мрежата на професионалните училища в страната включва 470 професионални училища, гимназии и колежи, от които 421 са държавни, 12 общински и 37 – частни.

В 179 професионални училища, гимназии и колежи е проведено продължаващо професионално обучение.

Националната агенция за професионално образование и обучение лицензира центрoвете за професионално обучение и осъществява мониторинг върху дейностите им. Всички центрoве, лицензирани след 2002 година, предлагат професионално обучение с придобиване на I, II и III степен на професионална квалификация. На настоящия етап функционират общо 146 лицензирани центрoва и 169 филиала. [30]

2.5.4. СИСТЕМА НА ЗАНЯТЧИЙСКОТО ОБУЧЕНИЕ

След повече от 50 години прекъсване с приемането на Закона за занаятите през 2001 г., отново е въведено Занаятчийското обучение в България. То все още е слабо популярно и трудно може да съперничи на добре изградената система на държавното професионално образование и обучение, но съдържа огромни възможности за съчетаване и допълване на тази система. Неговото развитие се определя от рамките на приетата през 2006 г. **Стратегия за развитие на занаятчийското обучение** [56]

Законът за занаятите [11] регламентира основните положения на занаятчийското обучение.

Занаят е производството на изделия или предоставянето на услуги, посочени в списък на занаятите, по занаятчийски начин (Чл. 3) - когато една или няколко от следващите характеристики е определяща за облика му: работният процес не е автоматизиран във висока степен или е силно разчленен на отделни операции и за работниците е необходима занаятчийска квалификация; ръ-

ководителят на предприятието познава детайлно целия работен процес до степен, че може да го осъществи сам и работният процес е организиран така, че той може да го наблюдава и контролира пряко; броят на наемните работници в предприятието е в рамките на определения от Националната занаятчийска камара за съответния занаят и производството е с такъв обем, че не се изисква регистрация по Закона за данък върху добавената стойност; изделията се изработват и услугите се предоставят по поръчка.

Занаятчийското обучение има две квалификационни степени. В първата степен обучаемите чиракуват и в края на обучението полагат калфенски изпит (чл. 49), чрез който получават свидетелство за калфа, с което могат да работят самостоятелно (по ръководството на майстор) в занаятчийските предприятия. Чираци са лицата, които работят и изучават занаят в занаятчийско предприятие. Те се обучават в занаятчийско предприятие само от майстор. За чирак може да бъде прието лице, навършило 16 години, което не се обучава в дневна форма в училище от системата на народната просвета или в редовна форма във висше училище. (Чл. 45)

Във втората степен на обучение калфите работят по съответния занаят в продължение на най-малко 3 години, през което време не само усвояват тънкостите на занаята, а и се подготвят по допълнителните програми – мениджмънт и педагогика, необходими им за издържане на майсторския изпит и вече имат законното право да упражняват занаята самостоятелно. (Чл. 50)

Чиракуването в занаятчийското предприятие не е степен на занаятчийска квалификация. Определянето на наетият работник като чирак се прави, за да се определи неговия статут, а не ранг или квалификация. Определението “чирак” охарактеризира дейността му – това е лице, което изучава занаят в занаятчийско предприятие за постигане на калфенска правоспособност, и е подобно на други такива определения: “ученик”, “стажант”, “курсист”. [1]

Към средата на 2005 г. са издадени над 6200 майсторски свидетелства по най-популярните занаяти, разпространени в страната, регистрирани са около 200 чираци и около 150 калфи, по занаятите, за които са въведени данъчните облекчения за разкриване на работни места за чираци, в Закона за облагане доходите на физическите лица. Над 90% от калфите са лица, с присъдена II или III професионално квалификационна степен по ЗПОО.

Занаятчийското обучение е част от “ученето през целия живот” (*Lifelong Learning*). То е вид съчетание на неформално и самостоятелното обучение. То е система от взаимосвързани елементи, които като краен резултат водят до едно – по-квалифицирана работна сила, адекватна на потребностите на малкия бизнес, трайно заета в сектора на занаятчийството. [56]

Обучение на конкретно работно място, под ръководството на Майстор, каквото е чиракуването, означава трайна заетост, означава системен, продължителен процес на практическо усвояване на занаятчийските професии в традиционния им и иновирания днешен вид, означава и подобри перспективи за кариерно развитие, и повече възможности за работа и професионална изява. [Пак там]

Професионалното обучение извършвано в училищата има сериозни слабости, които го правят в определена степен неадекватно на новите потребности на пазарната икономика.

- Голяма широкопрофилност на обучението, стремеж да даде на учениците многогранни възможности за познания и съответно предполагаема многовариантна бъдеща реализация;

- Откъснатост на учителите от пазара. Професията се изучава в “чист” вид и липсва необходимия опит за комуникация за работата с клиентите и с техните предпочитания;
- Училищата не са свързани с потребностите на пазара на труда, поради което за завършилите училище няма никакви гаранции за работно място в бъдеще;
- Подготовката в училищата се извършва едновременно с общообразователната подготовка, на която почти винаги се дава приоритет. [1] [56]

Занаятчийското обучение има “практически” подход при подготовката на кадри за занаятчийските предприятия:

- Занаятчийското обучение започва при вече налична професионална ориентация, то е тясно специализирано. Извършва се обучение само по занаята, който се упражнява в занаятчийското предприятие. Той се изучава в детайли, защото те са необходими при практикуването на занаята.
- Занаятчийското обучение е особено релевантно на пазара. То гарантира на обучаемия неговата бъдеща реализация.
- Чираците изучават занаят в занаятчийско предприятие, като едновременно работят в предприятието. Те имат постоянен контакт с клиентите и техните най-различни предпочитания.
- Обучението на чирака се заплаща чрез собствения му труд при занаятчийския. [Пак там]

Институциите, отговорни за занаятчийското обучение са Националната занаятчийска камара (НЗК), Регионалните занаятчийски камари (РЗК) и Националните браншови сдружения, членувачи в НЗК.

Занаятчийското обучение се извършва по реда, описан в правилниците към Закона за занаятите и по занаяти от Списък Приложение 1 към 33. **Правилници към Закона за занаятите:**

- Правилник за обучение на чираци
- Правилник за условията и реда за водене Регистър на чираците
- Правилник за провеждане на калфенски изпит
- Правилник за условията и реда за водене на Регистър на калфите
- Правилник за провеждане на майсторски изпит
- Правилник за условията и реда за водене Регистър на майсторите

Законът за облагане доходите на физическите лица (чл.33, ал. 8) дава данъчни облекчения на работодател (майстор) когато съответното работно място е за обучение на чирак по смисъла на Закона за занаятите: определеният окончателен годишен (патентен) данък ...се заплаща в размер 50 на сто. Важен детайл е, че намалението се ползва при условие, че копие от Удостоверението за вписване в регистъра на чираците, издадено от съответната Регионална занаятчийска камара, е приложено към данъчната декларация.

По този начин, индиректно Занаятчийските предприятия се насърчават да наемат чираци, да квалифицират своята наемна работна ръка. Не без значение за позитивното развитие на предприятието е, че към всяко «чирашко» работно място има завишени изисквания от страна на компетентните органи, което като цяло повишава културата на работната среда.

Кодексът на труда установява правата и задълженията на заетите с и при обучение за придобиване и повишаване на квалификацията, както и за преквалификация на базата на споразумение между работодател и работник. Има отношение към статута на чираците, калфите и майсторите – наети лица, които работят в занаятчийските предприятия по трудови правоотношения. Особено важни са текстовете, които се отнасят до наемането на чираци, навършили 16 г. (непълнолетни) и попадащи под закрилата на текстовете в гл.XV.

Регламентирани са механизмите, условията и задълженията на заинтересованите страни чрез “договор за придобиване на квалификация”, “договор за ученичество” (чиракуване) и “договор за повишаване на квалификацията”. В договорите се посочват формите, мястото, времетраенето, статута на обучавания на работното място (с откъсване от производството или не при повишаване и допълване на квалификацията, с парично възнаграждение или не за извършената работа при договора за ученичество), финансирането (от фирмата, държавата или работника) на обученията, задълженията на работодателя (срокът за осигуряване на работа – 6 години при придобиване на квалификация и 3 години при ученичество или парично обезщетение) и на обучавания (срокът да работи в предприятието – реципрочно 6 и 3 години, или възстановява разходите). [53]

Законът за малките и средните предприятия (1999-2002) урежда обществените отношения, свързани с провеждането на държавната политика по насърчаване създаването и развитието на малки и средни предприятия и има за цел изграждане на благоприятна институционална, нормативна и финансова среда за създаване и развитие на малки и средни предприятия в Република България.

Занаятчийските предприятия, според неговите определения, се отнасят към групата на микро и малките предприятия. Това е от значение за съдържанието на занаятчийското обучение, доколкото то се провежда в именно в такива предприятия, с техните характерни икономически и социални особености, които следва да бъдат и са предмет на изучаване.

Законът за насърчаване на заетостта (2001) формулира активните мерки на пазара на труда за увеличаване заетостта и повишаване квалификацията на работната сила; въвежда стимули за работодатели при обучение на заети за поддържане и повишаване квалификацията и на безработни в контекста на ученето през целия живот; регламентира видовете продължаващо професионално обучение, организирано от Агенцията по заетостта.

В Чл. 60 е предвидена възможността институции, посочени в закон или в акт на МС, да извършват дейности, свързани с придобиване на професионална квалификация за възрастни.

През последните години бяха реализирани няколко **проекти, свързани със занаятчийското обучение**

- Българо-Швейцарски проект “Национален занаятчийски форум 2005-2006” (ШАРС)
- Проект на Камара Кобленц (Германия) в България
- Занаятчийско обучение по дуалната система. Пилотен проект, Пловдив 2004 г.
- Център за занаятчийско обучение, Габрово
- Обучение на сираци от специализирано училище, Априлци

2.5.5. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТРАДИЦИОННИТЕ РОМСКИ ЗАНАЯТИ

Ромите не са монолитно цяло, хомогенна общност, а са разделени на редица вътрешни подразделения. Това многообразие се отразява и на традиционния им бит, в това число и на практикуваните видове труд и традиционните занаяти.

В исторически източници от XVI – XIX век най-често се срещат и се идентифицират като традиционни ромски занаяти: ковачи, демирджии (мотики, сърпове, огребачки и ножове за орала); музиканти (тъпанари, дзурнаджии); калайджии (ганосчии); налбанти (изработващи петали – подкови за животните); златари; ножари; обущари; кожари; махчии (железни пирони, клинове); гребенари (таракчии); дурамаджии (станове, хурки, чекръци, точилки, налъми, паралии, гергефи, малки сандъчета и др. дребни произведения от дърво); търговия с коне; овчарство, говедарство. [18]

Има кланови особености.

Най-многобройна и разнообразна е общността на „уседналите роми“ („йерлии“), която се дели на две основни подразделения - *дасикане рома* (християни или “български” цигани) и *хорохане/хорохане рома* (мюсюлмани или “турски” цигани).

Дасикане рома живеят разпръснато, говорят на ромски и български. По вероизповедание са християни, а дългогодишният съвместен уседнал живот е довел до възприемане на българския начин на живот и част от местните обичаи и традиции.

Най-характерните традиционни занаяти са: джамбази (търговци на животни); кошничари; свещари; бургуджии, демирджии (железари) - обработване на желязо, производство на железарски изделия - сърпове, коси, лопати, ковани цигански пирони, мотики, брадви, ножове, тесли, оградна мрежа и др; сарачи (кошуми и палдъми за магарета и коне); налбанти (производство на подкови и подковаване на животни); грънчари (сачове, поилки, гърнета, гювечи, вази и др.)

Хорохане рома (“турски” цигани). Те се разделят на две големи подгрупи: *хорохаи* и *фичери*, предпочитат да декларират себе си за турци, често пъти са билингвални (говорят смесено турски и цигански) или изцяло турскоезични. Спазват мюсюлманските обреди и обичаи.

Най-характерните традиционни занаяти: кошничари (плетат кошници, кошове, столове, цветарници и др.); калайджии; железари, чилингири (чилингир - ковач на фина железария); налбанти; печкари, *улучари* (печки и улуци); музиканти (даволджии, тъпанари и зурнаджии); хасърджии (рогозки от тръстика); чергари (черги).

Втората основна общност сред ромите са „*кардарашиите*“ (*калдараши*). Те са бивши чергари, заставени да отседнат през 1958 година със специално постановление на Министерския съвет.

Най-характерните традиционни занаяти: медникарство и калайджийство (изработката на медни съдове – тави, сахани, синии, бакъри, казани за ракия, битови предмети, поправка и калайдисване на съдове); грънчарство (стомни, свирки и др.); гребенарство (костени гребени); кошничарство; каруцарство,

На жените са присъщи предсказанията за бъдещето (гледането на ръка) и различните видове магии (най-вече развалянето им) и лечение, съчетано с продажбата на билки, хума, лечебни мехлеми.

Третата, широко разпространена общност е на *рударите* („*власи*“, „*влашки цигани*“). Тази общност е румъноезична и рязко се отграничава от циганите, макар и да осъзнават родството си с тях. Тази общност включва две основни подразделения: *лингурари* и *урсари*.

Най-характерните традиционни занаяти: копанарство, дърводелство (зработване на корита, лъжици, гаванки, бъркалки, вретена, хурки, пищялки, части за станове) и разиграване на мечки и маймуни. [Пак там]

Много от тези занаяти са загубили своята актуалност, а други имат съвременно звучене. През последното десетилетие започват да се възстановяват някои от традиционните ромски занаяти: кошничарство, бакърджийство и калайджийство, налбантство и сарачество, чергарство, копанарство, грънчарство.

Сред добрите практики може да се посочат опита на Фондацията за регионално развитие "Рома" от Пловдив за възраждане на занаята на циганите-ковачи (бургуджии) и кошничари [4]

Фондация "Романо Ило" - Видин и Агенцията за регионално развитие и бизнес център Видин с финансовата подкрепа на Европейския съюз обучават дългосрочно безработни младежи-роми на възраст между 18-29 години, регистрирани в бюро по труда - Видин в традиционни ромски занаяти: изработване на автентични ромски сувенири - ковано желязо, плетиво, бродерия или дърво чрез обучение в традиционни ромски технологии за изработка и в първоначални умения по маркетинг за повишаване на възможностите за реализация на тяхната продукция и самоорганизирането им в търговска микроструктура [59]

3. ИЗВОДИ: НАПРАВЛЕНИЯ НА РАБОТА

3.1. ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО И ПАЗАРА НА ТРУДА

3.1.1. ОСИГУРЯВАНЕ НА РАВЕН ДОСТЪП ДО ОБРАЗОВАНИЕ И ДО ПАЗАРА НА ТРУДА

- Специална грижа на държавата за децата-роми да посещават професионални училища със съвременна материално-техническа база и с квалифицирани учители, където те да получават образование, съответстващо на потребностите на съвременния живот.
- За онези деца, които нямат равен старт (деца, недостатъчно добре владеещи български език, деца със специални образователни потребности, деца от социално слаби семейства и др.) е необходимо да се полагат специални грижи с оглед тяхното пълноценно участие в образователния процес.
- Разработване и въвеждане в професионалните училища на програма "Втори шанс" за професионално обучение и образование на ромски младежи и девойки.
- Децентрализация - да се даде възможност на училищата сами да намерят ефективни форми и да предложат много повече възможности. Сега единствените възможности за продължаване на формалното образование се предоставя от вечерните гимназии и чрез формите на индивидуалното обучение.
- Наблюдение и анализиране на тенденциите, свързани с участието на ромите в процесите на началното и продължаващото професионално обучение.
- Развитие на методите и условията за отворено обучение, в т.ч. чрез съществуващата мрежа за организиране на дистанционно обучение за някои от модулите на ППО и ЗО.
- Повишаване хоризонталната и вертикалната проходимост между системата за Професионално образование и обучение и Занаятчийското обучение, особено в областта на традиционните ромски занаяти.

- Особен акцент да се даде на включването на т.н. неравностойни групи (в т.ч. и роми) в занаятчийско обучение.
- Осигуряването на достъп на младежите - роми до трудовия пазар, насърчаване на кариерното им развитие, повишаване на пригодността им за заетост.
- Предоставяне на информация на младежите-роми за възможностите за придобиване на професия и занаят, трудов опит, професионална реализация.

3.1.2. ПЛАНИРАНЕ НА ПОТРЕБНОСТТА ОТ КАДРИ

- Идентифициране на потенциални пазарни ниши: да се анализират нуждите на пазара на труда и необходимите професии и квалификации, като особено внимание да се отдели на селскостопанския и занаятчийски труд и предоставянето на услуги.
- Идентификация на потребностите от обучение на целевите групи роми, като специално внимание са отдели на:
  - ⊕ хора без квалификация, неграмотни и слабограмотни;
  - ⊕ момичета и жени на възраст 10-14 и 15-25 г.;
  - ⊕ напускащи училище след IV, V клас;
  - ⊕ напускащи училище след VI, VII клас;
  - ⊕ завършили основно образование;
  - ⊕ възрастни роми с ниска грамотност и квалификация.

3.1.3. ПРИБИРАНЕ И ЗАДЪРЖАНЕ НА ОТПАДНАЛИ ОТ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА РОМИ

- За да се преодолеят последиците от ниския икономически статус, безработицата, бедността, лошите битови условия и липсата на средства за осигуряване на обучението, трябва целево да се финансират индивидуалните образователни проекти на всяко дете.
- Да се прилагат всички предвидени от законодателството възможности за преодоляване на родителска незаинтересованост и липса на контрол от страна на семейството, особености на традициите, обичаите, ценностите на ромите (мястото на образованието в ценностната система на семейството), използването на децата като работна ръка за прехраната на семейството и др.
- По-стриктно обвързване на социалните помощи с посещаемостта на децата в училище.
- Подпомагане на социално слабите ученици от системата на ПОО, включително с учебници, учебни помагала и учебни пособия, безплатни закуски за учениците,
- Целенасочена работа с децата в риск от отпадане, в това число и осигуряване на психологическа подкрепа. Неутрализиране на ефектите от живота в гетото.

3.1.4. КАЧЕСТВЕНО ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ ЦЕЛИЯ ЖИВОТ

- Осигуряване на максимално добри условия за непрекъснато професионално обучение и развиване на системата за квалификация, преквалификация и продължаващо обучение специално за живеещите в малките селища и особено в изостаналите селски райони.
- Подпомагане изграждането на мрежа от средищни професионални училища със съвременен оборудване в общините с малки и разпръснати населени места.

- Осигуряването на транспорт до професионалното училище, съчетано с развитието на полуинтернатен тип обучение.
- Включване на училищните настоятелства и неправителствени ромски организации при разработването, провеждането и контрола на образователно-интеграционните програми.
- Подобряване квалификацията на преподавателския персонал в областта на ППО на ромите.
- Повишаване педагогическата квалификация на майсторите, ангажирани със занаятчийско обучение на ромите.
- Специален акцент върху процедурите на валидизация на неформалното обучение или самостоятелното учене, както и на занаятчийската квалификация за осигуряване на съвместимост с тези на страните от ЕС.

3.2. ИНСТИТУЦИИТЕ

3.2.1. ДИРЕКЦИЯ „БЮРО ПО ТРУДА”

- Трябва да популяризират, разясняват и мотивират на местно ниво младите безработни роми за включване в различни образователни програми.
- Трябва да информират и консултират работодателите и безработните лица за условията за участие в квалификационни програми.
- Трябва да извършват подбор и да насочват към работодателите определени безработни лица - роми за работа, като ги защитават от дискриминация.
- Трябва да организират обучение за ограмотяване и професионална квалификация. За целта Бюрата по труда трябва да отриват приемни в по-отдалечените квартали с компактно ромско население. Работата им в много случаи не се оценява като много ефективна. Причина за това е отсъствието на реална връзка на приемните с местното население, което може да се преодолее с помощта на ромските медиатори.

3.2.2. МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

- Да съдейства и участва в ограмотяването на ромите. Особено внимание да се отдели на ограмотяването на възрастни.
- Финансово да стимулира училищата да разработват свои програми и курсове за ограмотяване на млади хора в училищна възраст и на възрастни.
- Финансово да стимулира професионалните училища, за да разкриват ПТУ-паралелки за ученици с ниско образователно равнище и висока мотивация за труд.
- Да предлага услуги за професионално ориентиране и обучение, особено на ниво 1-ва квалификационна степен по-близо до гетата или в самите гета.
- Да се провежда квалификационна работа с учителите от системата на ПОО, които работят с роми по проблемите на интеркултурното образование и работата с деца и възрастни –билингви.

3.2.3. АГЕНЦИЯТА ЗА МЛАДЕЖТА И СПОРТА

- Мотивирането и насочването за продължаване на образованието може да се извършва в комплексни центрове за предоставяне на различни видове услуги от типа на Младежките информационно-консултантски служби (МИКС), които бяха изградени в областните градове от Агенцията за младежта и спорта.

3.2.4. НАЦИОНАЛНА И РЕГИОНАЛНИ ЗАНЯТЧИЙСКИ КАМАРИ

- Да се разшири обхвата на договарянето на занаятчийско обучение с оглед подобряване адаптивността на микро и малките ЗП и на работната сила, заета в тях към изискванията на пазара на труда.
- Да се разширят услугите в областта на занаятчийското обучение на регионално и местно ниво в достъпна форма за ромите.

3.2.5. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И КООРДИНАЦИЯ НА ИНСТИТУЦИИТЕ

- Да се засили сътрудничеството и кооперирането във функциите и компетенциите на институциите, свързани от една страна с пазара на труда и икономическия интерес, а от друга – с образоването и личния интерес.
- Разширяване обхвата на колективното договаряне по обучението с оглед подобряване на адаптивността на предприятията и на тяхната работна сила към пазара на труда.
- Специално внимание да се отдели на занаятчийското обучение, което създава най-големи възможности за интегриране на роми в реална работна среда.

3.3. РОМСКИТЕ НЕПРАВИТЕЛСТВЕНИ ОРГАНИЗАЦИИ

- Ромските неправителствени организации играят важна роля като посредници (медиатори) между местните власти, бизнеса и ромската общност.
- Развитие на медиаторството в ромската общност за информиране, консултиране и насочване на безработни по проблемите на професионалното ориентиране. В България има натрупан опит в развитието на медиаторство на здравни и социални услуги в ромска общност, който може да бъде мултиплициран по отношение на друг вид услуги в други сектори.
- Тези услуги могат да се извършват и в съществуващите Ромски културно-информационни центрове. В някои по-големи градове (София, Варна, Бургас, Пазарджик, Стара Загора) съществуват Здравно-социални центрове в ромска общност, които също могат да извършват подобни услуги в общността.

3.4. ЗАКОНОДАТЕЛНАТА РАМКА

- Въвеждане на данъчни стимули за онези работодатели, които наемат чираци – роми и инвестират в обучението им.
- Да се засилят преференциите на работодатели, които наемат на работа безработни роми, насочени от поделенията на Агенцията по заетостта за обучение.

- Да се направят промени в Закона за народна просвета и Закона за ППО, които да предвиждат възможност за организиране на обучение и квалификация на деца и с по-нисък от VI клас, за да могат да се обхванат голяма част от напускащите училище роми в професионално обучение.

3.5. ФИНАНСИРАНЕТО

- Училищата да бъдат стимулирани да записват и обучават ромски деца, чрез въвеждане на принципа “парите следват ученика”.
- Държавата целево да финансира частните структури в системата на ПОО, които обучават роми. Финансирането да се обвърже и с резултатите, постигнати от учениците.
- Да се стимулират учителите, работещи с най-ниско образованите контингенти чрез допълнително заплащане.
- Преминаване на по-голяма част от професионалните училища на общинско финансиране, особено тези, които предлагат обучение по програми за 1-ва квалификационна степен.
- Целево финансиране (субсидиране) от страна на държавата на занаятчийското обучение, особено когато занаятчийските предприятия наемат чираци от неравностойни категории лица на пазара на труда и образованието. Осигуряване на инвестиции в занаятчийските предприятия, провеждащи занаятчийско обучение.
- Насърчаване безработните за участие в занаятчийско обучение, доколкото то предполага трайна заетост (равна поне на срока на обучение, т.е. минимум 3 години).
- Повишаване на инвестициите в продължаващото професионално обучение
- Да се създаде специален фонд с държавно участие и от европейските фондове, който да отпуска заеми и да изисква те да бъдат употребявани за наемане на роми на работа.
- Отпускане на средства от държавния бюджет и организиране на дарителски акции за осигуряване на учебни помагала за многократна употреба, както и за възстановяване и обогатяване на училищните библиотеки в професионалните училища.

3.6. УПРАВЛЕНИЕТО

- Взаимозаменяемост и проходимост между управленските нива в системата за ПОО; предимство на мрежовидния модел на координация.
- Оптимизиране на мрежата от професионалните училища, така че да отразяват нуждите на пазара на труда в съответния регион, да обучават специалисти по професии и профили, които осигуряват възможност за социална реализация.
- Отваряне вратите на институциите – експертен и консултантски принцип не само при изпълнението на дейността, но и при вземането на решения. Като експерти и консултанти да се привличат и представители на ромската общност.
- Обществено оценяване и санкциониране на дейността на институциите от позициите на обществените представи за правилност, справедливост, моралност, също с участието на представители на ромската общност.
- Засилване на ролята на училищните настоятелства (участие в подготовката на делегирания бюджет на училището, изразяване на становище по отчета за изпълнението на деле-

гирания бюджет, както и по програмата за развитие на училището и т.н.). Създаване на училищни съвети, които да включват представители на родителите (ромската общност).

3.7. ОБУЧЕНИЕТО

- Повишаване на конкурентноспособността на безработните роми чрез включване в обучение за ограмотяване и повишаване на грамотността.
- Повишаване качеството на обучението по ограмотяване на възрастни чрез прилагане на разработени специализирани програми, учебни материали и преподаване от преподаватели обучени по андрагогика
- За да се направи възможно ефективното ППО и ЗО, поради ниското ниво на грамотност на значителна част от ромите (деца и възрастни), задължително всички програми за ППО и ЗО да комбинират усвояването на професия или занаят с общо образование. Организиране и провеждане на обучение за ограмотяване паралелно с обучение за професионална квалификация
- Да се направят промени в курикулума - създаване на релевантни на динамиката на пазара на професии, на труд и на работна сила учебни планове, програми и материали.
- В началното образование (1-4 клас) и в прогимназиалния етап (5-7 клас) е необходимо да се въведат модули за ранно професионално ориентиране.
- Необходимо е актуализиране на Списъка на професиите за ППО и Списъка на занаятите за ЗО и разработване на ДОИ за придобиване на квалификация по отделните професии, като се отчита динамиката на пазара на труда и възможностите на хора с по-ниски възможности (роми) за усвояването им.
- Модулен принцип на организация на учебните програми – включване на нови модули: предприемачески и търговски.
- Заплащането на стажантите (чираците) - роми да се поема в по-голяма част от държавата, а не само от фирмите и предприятията.
- Да няма толкова твърда регулация на броя чираци и на групите необходими умения за обучаване.
- Да се организира ефективно сътрудничество между двата типа обучаващи – учители и наставници (тьютори, майстори) в предприятието. Да се осигурява развитие на педагогическата квалификация на наставниците (тьютори, майстори).
- Специално да се предвидят мерки за борба с недостатъчната мотивация за учене на ромите и негативното отношение към училището чрез информирание, консултиране и ориентиране. Да се преодолява традиционния пасивен модел на обучение и липсата на интерактивен подход в преподаването.
- Специални грижи да се полагат за преодоляването на трудностите в общуването с учители и съученици и при усвояването на учебното съдържание вследствие на недоброто владение на български език или на твърде сложния академичен стил на учебниците.
- Обвързаност с личния интерес (избираемост). Курсовете и програмите трябва да са насочени към различни по подготовка и по нужди потребители.
- Гъвкавост на занятията по отношение на време (денем, вечер, уикенд) и място.

3.8. СТИМУЛИРАНЕТО

- Да се разработят стимули, свързани с предлагането на образование и стимули за търсене на образование от ромите.
- Семействата, които получават социални помощи, могат да бъдат стимулирани да осигуряват присъствие на децата в училище чрез строги санкции и спиране на помощите при непосещаване на училище.
- По-възрастните, които получават помощи, могат да бъдат стимулирани да посещават огромотителни и образователни курсове, чрез обвързване на получаването на социални помощи с посещаването на такива курсове.
- Мотивация на ромите да се възползват от съществуващата система за безплатно образование и да записват децата си в училище.
- Стимулиране активността на учениците роми за придобиване на образователна степен, съответстваща на личната мотивация, възможности и интереси чрез участие в ежегодни национални конкурси
- Социално мотивиране на ромите, включени в Програмата, за активно поведение на пазара на труда и полагане на усилия за повишаване на собствените знания и умения.
- Насърчаване на безработни за участие в продължаващо професионално обучение с отчитане спецификата на регионите със структурна безработица, селските региони и рисковите групи.

3.9. РЕКЛАМАТА

- Рекламна кампания чрез вестници, брошури, радио и ТВ предавания за реклама на роми-професионалисти, добри практики, традиционни занаяти и пр.
- Проучване и пропагандиране на опита на ромските семейства в традиционните занаяти и на роми – фермери и изобщо селскостопански работници
- Анализ на добри професионални практики на роми.
- Активна реклама на интеграцията на ромите на пазара на труда, което да демонстрира икономическата изгода от образованието.
- Създаване на негативен образ в медиите на роми, които се насочват към ранно раждане и висока раждаемост, които към момента се използват като механизъм за увеличаване на дохода на домакинството.
- Повишаване информираността на обществеността за възможностите на Занаятчийското обучение, разпространяване на добри практики.
- Събиране, популяризиране и внедряване на добри практики в областта на продължаващото професионално обучение.
- Запознаване на ромската общност с основните принципи на трудово-правните отношения.

3.10. РАБОТОДАТЕЛИТЕ

- Активно участие на работодателите за осигуряване на подходящо обучение за придобиване на съобразени с техните изисквания на професионално-квалификационни характеристики.
- Да се стимулират работодателите сами да провеждат обучение на роми, като за това не се изисква лиценз от НАПОО.

3.11. ТРУДОВАТА ЗАЕТОСТ

- Разработване и реализация на програми за квалификация и трудова заетост, съобразени с нуждите на пазара на труда и със спецификата на някои традиционни трудово-професионални нагласи при съответните ромски групи.
- Формиране на навици за постоянна трудова дейност и ежедневна ангажираност и професионална отговорност за извършената работа чрез ежедневен контрол.
- Развитие на система за консултация и професионална ориентация, за да може младите роми да формират активно отношение към реализацията си, активно поведение на пазара на труда и придобиване на професионални и трудови умения.
- Предоставяне на посреднически услуги за устройване на работа на младите роми и други рискови групи от една страна, и на работодателите, предлагащи работни места, с цел наемане на работа и сключване на трудов договор.
- Социално мотивиране на лицата, за трудова реализация и заработване на трудови възнаграждения.
- Създаване на предпоставки за осигуряване на последваща заетост, включително и при същия работодател; стимулиране на субсидираната заетост.

3.12. РОМСКАТА ЖЕНА

- Да се насочат специални усилия към формите за пряко участие на ромската жена в проекти за съвместно обучение като средство за постепенно преодоляване на формите на дискриминация.
- Да се стимулира обучението и достъпа на ромските жени до средно и висше образование чрез стипендии и специално съдействие от страна на социални работници и педагогически екипи.
- Да се реализират програми за информация и професионално ориентиране за ромските жени, за да се облекчи достъпът им до работно място.
- Да се разработят програми за консултиране на ромските жени, които са се ориентирали към самостоятелна стопанска дейност.

3.13. ТРАДИЦИОННИТЕ РОМСКИ ЗАНАЯТИ

- Да се насочват младежите-роми да придобиват традиционните за ромите занаяти и видове труд, като се търсят възможности за субсидиране на продукцията от държавата, особено в областта на художествените занаяти.

- Да се създават Центрове за традиционни ромски занаяти, които да дават информация, обучение (чирачество), съветване и консултиране; маркетинг; бизнес-планиране; посредничество между производителите, общинските власти, Занаятчийската камара; организиране на изложби и панаири.
- Да се стимулира създаването на ромски кооперации, обединяващи упражняващите традиционни занаяти, за пласмент на продукцията.
- Да се разработят програми, насочени към необходими допълнителни знания и умения (вкл. ограмотяване) в добавка към традиционните за занаята.

3.14. ЗЕМЕДЕЛИЕТО

- Да се ускори процесът на предоставяне на земя, помещения и съоръжения на роми от държавния и общински фондове – безплатно или под рента.
- Да се създадат специални програми за квалификация и обучение на роми в селскостопански труд.
- Да се създават Центрове за подкрепа на фермерите – роми: за информация; обучение, съветване и консултиране; маркетинг; бизнес-планиране; посредничество между производителите, общинските власти, частни фермери и кооперации; организиране на изложби и панаири.
- Да се стимулира създаването на ромски селскостопански кооперации, които да имат правото да организират курсове за квалификация и професионално обучение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелов, Румен. Анализ на условията и организацията на занаятчийското обучение в България. Национален занаятчийски форум 2005 – 2006 г.
2. Богданов, Лъчезар, Георги Ангелов. Интеграция на ромите в България: необходими реформи и икономически ефекти. Май 2006
3. Боев, Бойко. Право на образование на децата със специални образователни нужди в България. Изследване на Български хелзински комитет, октомври 2001 – април 2002.
4. Божков, Божидар. Другото лице на "Столипиново". в-к Сега, 12.10.2006 г.
5. Внасяме стругари от Молдова. Стандарт, 3.10.2006
6. Годишен доклад за дейността на Националната агенция за професионално образование и обучение през 2005 г. (приет с решение на УС на НАПОО протокол № 02/15.02.2006 г.)
7. Годишен доклад за младежта на република България за 2005 година, РБ Министерски съвет, 12 април 2006 г.
8. Декларация на европейските министри по професионално образование и обучение и на Европейската комисия, свикани в Копенхаген на 29 и 30 ноември 2002 г., за засилено европейско сътрудничество в областта на професионалното образование и обучение
9. Доклад за напредъка на Р България по изпълнение на препоръките по Съвместния доклад за оценка на приоритетите в политиката по заетостта на България. Република България, Министерство на труда и социалната политика, С., 2003.
10. Доклад за състоянието на услугите по професионалното ориентиране в България. Министерство на труда и социалната политика, С., 2001.
11. Закон за занаятите. Обн., ДВ, бр. 42 от 27.04.2001 г., в сила от 28.05.2001 г., изм., бр. 112 от 29.12.2001 г., в сила от 29.12.2001 г., бр. 56 от 7.06.2002 г. кн. 5/2001 г., стр. 254 т. 8, р. 1, № 30
12. Закон за защита от дискриминация. Обн., ДВ, бр. 86 от 30.09.2003 г. - в сила от 01.01.2004 г., изм. ДВ бр. 70/2004 г., бр. 105/2005 г., бр. 30, изм. доп. ДВ бр. 68/2006 г.
13. Закон за интеграция на хората с увреждания. Обн., ДВ, бр. 81 от 17 септември 2004 г., в сила от 1 януари 2005 г.
14. Закон за лицата и семейството. Обн. ДВ, бр. 182 от 9 август 1949 г., попр., бр. 193 от 1949 г., изм., Изв., бр. 12 от 1951 г., бр. 12 и 92 от 1952 г., бр. 15 от 1953 г., попр., бр. 16 от 1953 г.,

изм., бр. 89 от 1953 г., изм., ДВ, бр. 90 от 1955 г., изм., Изв., бр. 90 от 1956 г., бр. 50 от 1961 г., изм., ДВ, бр. 23 от 1968 г., бр. 36 от 1979 г., бр. 41 от 1985 г., бр. 46 от 1989 г., бр. 20 от 1990 г., бр. 15 от 1994 г., бр. 67 от '99 г.

15. Закон за народната просвета. Обн., ДВ, бр. 86 от 18 октомври 1991 г.; изм., бр. 90 от 24 октомври 1996 г.; изм. и доп., бр. 36 от 31 март 1998 г., изм., бр. 124 от 1998 г., бр. 153 от 1998 г., бр. 67 от 1999 г., бр. 68 от 1999 г., бр. 90 от 2002 г., бр. 95 от 2002 г.

16. Закон за професионалното образование и обучение. Обн., ДВ, бр. 68 от 30.07.1999 г., изм., бр. 1 от 4.01.2000 г., бр. 108 от 29.12.2000 г., бр. 111 от 28.12.2001 г., изм. и доп., бр. 103 от 5.11.2002 г., изм., бр. 120 от 29.12.2002 г., доп., бр. 29 от 31.03.2003 г. кн. 8/99 г., стр. 456; кн. 12/2002 г., стр. 215; кн. 5/2003 г., стр. 206 т. 4, р. 1, № 1

17. Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план. Обн., ДВ, бр. 67 от 1999 г., изм., ДВ, бр.90 от 2002 г., бр. 95 от 2002 г.

18. Иванова, Евгения, Велчо Кръстев. Цигански занаяти. Проект "Една общност – много решения" BG 0102-06-02-066 на Програма ФАР "Социална интеграция" на Европейската общност.

19. Информация за политиката на Българското правителство за подобряване на положение то на ромското население в България. Доклад на НСЕДВ към Министерския съвет на Република България. Конференция "Ромите в разширяваща се Европа – предизвикателства за бъдещето", 30 юни – 1 юли 2003 г., Будапеща.

20. Информация за Проект BG0204.01 "Урбанизация и социално развитие на райони с преобладаващо малцинствено население". С., 2004.

21. Комюнике за бъдещите приоритети на нарастналото европейско сътрудничество в областта на професионалното образование и обучение, Маастрихт (Преглед на на Копенхагенската декларация от 30 ноември 2002)

22. Конвенция за правата на детето. Приета от ОС на ООН на 20 ноември 1989 г. Ратифицирана с Решение на Великото народно събрание от 11 април 1991 г. - ДВ, бр. 32 от 1991 г. В сила от 3 юли 1991 г. Обнародван, ДВ, бр. 55 от 12 юли 1991 г.

23. Модернизирание на професионалното образование и обучение в България. Национален доклад. Център за развитие на човешките ресурси, Българска национална обсерватория за ПОО и за пазара на труда, 2000.8. Дентън, Джеймс. Политическо участие на ромите в България. Национален демократически институт. Национален демократически институт за международни дейности на САЩ (НДИ)

24. Национален план за интегриране на деца със специални образователни потребности и/или схронични заболявания в системата нанародната просвета

25. Наредба № 3 от 15.04.2003 г. за системата на оценяване. Издадена от министъра на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 37 от 22.04.2003 г., в сила от 22.04.2003 г., попр., бр. 48 от 23.05.2003 г., изм., бр. 46 от 28.05.2004 г., в сила от 28.05.2004 г., изм. и доп., бр. 65 от 9.08.2005 г., в сила от учебната 2005/2006 г.

26. Наредба за изменение и допълнение на Наредба № 2 от 2003 г. за признаване на завършени етапи на училищно обучение или степени на образование и професионална квалификация по документи, издадени от училища на чужди държави (дв, бр. 40 от 2003 г.) Издадена от министъра на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 60 от 22.07.2005 г.

27. Национална програма "от социални помощи към осигуряване на заетост"

28. Национална програма за ограмотяване и квалификация на роми

29. Национална програма за социална интеграция и професионална реализация на младежите – възпитаници на домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа, в България

30. Национална стратегия за продължаващото професионално обучение за периода 2005-2010 година

31. Национална програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка (2006 – 2015 г.). МОН, 2006.

32. Национален план за действие Десетилетие на ромското включване 2005-2015 РБългария

33. Петрова, Таня. Къде е България в глобалните предизвикателства на образованието? По доклада на ОИСР "Образованието на фокус 2006". Сега, 09.10.2006 г.

34. Правила за условията и реда за разработване на Държавни образователни изисквания за придобиване на квалификация по професии. Националната агенция за професионално образование и обучение (НАПОО)

35. Правилник за възпитателните училища-интернати. Издаден от Министерство на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 73 от 17 август 1999 г.

36. Правилник за прилагане на Закона за народната просвета. издаден от Министерство на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 68 от 30 юли 1999 г., изм., бр. 19 от 2000 г.

37. Правилник за провеждане на калфенски изпит, съгласно чл.52 от Закона за занаятите.

38. Правилник за социално-педагогическите интернати. Издаден от Министерство на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 73 от 17 август 1999 г.
39. Правилник на домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа. издаден от Министерство на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 9 от 1 февруари 2000 г.
40. Правилник за устройството, дейността и организацията на работа на центъра за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. Приет с ПМС № 108 от 8.05.2006 г., обн., ДВ, бр. 40 от 16.05.2006 г.
41. Преброяване на населението 2001 г., проведено от НСИ.
42. Професионалното образование и обучение в България 2001–2002. Център за развитие на човешките ресурси, Българска национална обсерватория за ПОО и за пазара на труда, 2001.
43. Работен документ на Комисията към Европейска квалификационна рамка за учене през целия живот SEC(2005) 957. Комисия на Европейските общности. Брюксел, 8.07.2005 г.
44. Рамкова конвенция за защита на националните малцинства. Ратифицирана от 38-о Народно събрание със закон, приет на 18.02.1999 г. - ДВ, бр. 18 от 1999 г. Издадена от Министерството на външните работи, обн., ДВ, бр. 78 от 3.09.1999 г., в сила за Република България от 1.09.1999 г.
45. Рамкова програма А за начално професионално обучение с придобиване на първа степен на професионална квалификация
46. Рамкова програма Б за начално професионално обучение с придобиване на втора степен на професионална квалификация
47. Рамкова програма В за професионално образование с придобиване на втора или трета степен на професионална квалификация
48. Рамкова програма Г за професионално обучение с придобиване на четвърта степен на професионална квалификация
49. Рамкова програма Д за начално професионално обучение с придобиване на квалификация по част от професията
50. Рамкова програма Е за непрекъснато професионално обучение за актуализиране или разширяване на придобитата професионална квалификация, както и за придобиване на първа, втора и трета степен на професионална квалификация
51. Рамкова програма за равноправно интегриране на ромите в Българското общество
52. Рамкови изисквания за разработване на държавни образователни изисквания за придобиване на квалификация по професии (Приети с протокол № 7 / 11.07.2001г. на УС на НАПОО, изм. и доп. с протокол № 7 /22.05.2002г. на УС на НАПОО)
53. Рашева-Мерджанова, Яна. Сравнителен анализ на занаятчийското обучение в европейски мащаб в контекста на продължаващо професионално обучение. С., 2005. Vgcrafts.info
54. Стоянов, Атанас. 3 милиона евро за ромски занаяти. в-к Сега, 10.10.2006 г.
55. Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. Одобрена от министъра на образованието и науката на 11 юни 2004 г.
56. Стратегия за развитие на занаятчийското обучение
57. Учители и обучители в системата на ПОО в България. Център за развитие на човешките ресурси, Българска национална обсерватория за ПОО и за пазара на труда, С., 2001.
58. Фаршоу, Ким. Стандарти и норми за качество в европейското професионално образование и обучение. CEDEFOP - Европейски център за развитие на професионалното обучение. Септември, 2003.
59. Характерът на ромските занаяти. Създаване на Център за производство и разпространение на автентични ромски сувенири в гр. Дунавци". Съвместна разработка на Фондация "Романо Ило" - Видин и Агенцията за регионално развитие и бизнес център Видин с финансовата подкрепа на Европейския съюз.
60. Ethnic minorities labour market integration. BG2004/006-070.05.01 Standard summary project fiche
61. European Credit System For VET (ECVET). Technical Specifications (Report Of The Credit Transfer Technical Working Group).
62. Third report on Bulgaria (The European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) was established by the Council of Europe. Adopted on 27 June 2003 made public on 27 January 2004) http://www.coe.int/images/TopBanner_COE_e.jpg

ПРИЛОЖЕНИЕ 1 СПИСЪК НА СРЕЩИТЕ

Анка Апостолова, Председател на Комисията по образование в Община Айтос
 Борис Димитров Матев, координатор на сдружение "Напредък", гр. Пазарджик
 Васвие Реджеб, Председател на сдружение „Междуетническо партньорство”, гр. Варна (кв. „Аспарухово”)

Вяра Лазарова, Изпълнителен директор на „Асоциация за родителска активност“ гр.София
 Ганчо Илиев, Председател на сдружение “Свят без граници”, гр.Стара Загора
 Георги Попов, Директор на основно училище „Отец Паисий” с преобладаващо ромски деца в гр.Варна
 Искра Арабаджиева, Председател на синдикат на учителите в гр.Плевен
 Кольо Николов, Регионална занаятчийска камара Видин, председател
 Мариела Дончева, Директор на детска градина „Боров кът” с преобладаващо ромски деца, с.Каменар (община Варна)
 Мария Георгиева, Директор на Професионално училище по дървообработване, гр.Варна
 Мая Иванова, Национална занаятчийска камара, ръководител „Занаятчийско обучение”
 Мила Минева, старши експерт в Инспекторат по образование - Стара Загора
 Милена Ивова, координатор на програма за здравно образование на роми в гр.Стара Загора
 Надежда Донева, Зам.кмет на гр.Дряново
 Николина Даскалова, Началник на Инспекторат по образование – Варна
 Николай Николов, ромски лидер и председател на комисията по Рамковата програма – Варненска област
 Панайот Панев, Началник на Регионален педагогически център – Ямбол
 Радка Капралова, Председател на обществения съвет по образование в гр.Айтос
 Ридва Сали, Председател на сдружение „Обновление”, гр. Варна (кв. „Максуда”)
 Росен Ненков, Директор на център за професионално обучение в гр.Кубрат
 Румяна Йосифова, старши експерт по етнически и демографски въпроси в Областна администрация – Варна
 Соколина Валентинова, координатор на сдружение „Съучастие”, гр. Варна
 Станислава Христова, старши експерт „Начално образование” в Инспекторат по образование – Варна
Ромски медиатори: Красимир Добрев, Жеман Хасан, Ирина Антонова, Зарко Зарков, Сехер Дауд, Лейля Хасан, Валентин Димитров
Учители, работещи с ромски деца: Десислава Любенова, Марийка Колева, Мариела Дончева, Аделина Савова, Йордана Вичева от гр. Варна; Росица Йорданова и Денка Иванова от гр.Провадия

ПРИЛОЖЕНИЕ 2 КРАТКИ БИОГРАФИЧНИ СПРАВКИ НА УЧАСТНИЦИТЕ В ЕКИПА

ИВАН ПЕТКОВ ИВАНОВ работи в ШУ "Еп. Константин Преславски", от 1984 г. като доцент по педагогика. Доктор по педагогика, ръководител на катедра „Педагогика и управление на образованието” в ШУ.

Научно-изследователската му дейност е в областта на теорията и практиката на гражданското и интеркултурното образование, проблемите на етнопсихологията и етнопедagogиката.

ИЛИАН СТЕФАНОВ РИЗОВ работи в ШУ "Еп. Константин Преславски", Департамент за информация и повишаване на квалификацията на учителите – гр. Варна от 1989 г. като гл.асистент по педагогика.

Научно-изследователската му дейност е в областта на методологията на дидактическото конструиране - създаване на програми за гражданско образование и модели за обучение, подпомагащи личностното и социално развитие на младите хора.